

Александар Животић

МОСКОВСКИ ГАМБИТ

Југославија, СССР и продор
Трећег рајха на Балкан
1938–1941.

Садржај

Предговор.....	9
----------------	---

Увод

1. Краљевина Југославија и распад „Версајског система“ у Европи	35
---	----

I

Пред врајшима рајша

2. Између „беле“ и „црвене“ Русије Краљ Александар и успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом	65
3. Страх од рата и југословенска потреба за приближавањем Совјетском Савезу.....	127
4. Југославија, СССР и западни савезници у сенци сукоба ...	200

II

„Поврајшак Русији“

5. Југословенско-совјетски трговински разговори Почетак регулисања односа.....	229
---	-----

- 6. Повратак на редовни колосек**
 Нормализација југословенско-совјетских односа..... 262

III

Балкански лавиринт

- 7. Трагање за моделом**
 Југословенски покушај стратегијског ослоњања
 на Совјетски Савез 321
- 8. Рат у суседству** 355
 Југославија, Совјетски Савез и италијанско-грчки сукоб
- 9. Немачки притисци на Југославију**
 и трагање за совјетском алтернативом..... 410

IV

На њујоркској савезничкој

- 10. Пред пактом**
 Југословенско-совјетски преговори о савезу..... 457
- 11. Изневерене наде**
 Априлска катастрофа Краљевине Југославије 531
- 12. Од прекида до савеза**
 Раскид дипломатских односа, нормализација
 и стварање ратног савезништва 555

V

Од кинешулације до усјанка

- 13. Поуке и опомене**
 Совјетска војна дипломатија и узроци
 југословенског војног слома 605
- 14. „Држава квислиншког типа“**
 Совјетска дипломатија о стварању
 Независне Државе Хрватске 625

14. Суочавање с националсоцијализмом

Совјетски Савез, окупирана Србија
и судбина српског народа на југословенском простору..... **641**

Закључак..... 661

Извори и литература 673

Архивски извори.....673

Штампа и периодика675

Објављени извори.....676

Summary**Moscow Gambit**

Yugoslavia, USSR and Breakthrough of the
Third Reich on the Balkan (1938–1941) **699**

Предговор

Нагли успон нацизма, узмицање западних демократија и неодлучност „прве земље социјализма“ у позним тридесетим годинама XX века учинили су древни европски простор поприштем агресивне немачке војне и економске експанзије. Оштра супротстављеност немачких и италијанских интереса с француским, британским и совјетским тежњама ка ограничењу немачке моћи поново су поставили Евроазију у жижу сурове битке за светски примат. Тиме је широко евроазијско пространство, како то у својој револуционарној геополитичкој студији дефинише Збигњев Бжежински, постало шаховска табла на којој се водила битка за светску моћ.¹ На тој шаховској табли евроазијске политике, Совјетски Савез је, играјући специфичну врсту гамбита с Немачком, у данима који су претходили почетку Другог светског рата на његовим границама, ослоњен на традиционалне руске геостратегијске тежње и стремљења, комбиноване с идеолошким поставкама новог доба, поставио Балкан и југословенску краљевину у своју сферу интереса. Попут гамбита, који као специфична врста шаховског отварања, подразумева осмишљено наступање ка противнику у циљу развоја сопствених могућности, освајања централног простора и приморавања супарника на успоравање ешелонирања својих снага, уз принудно и неминовно вишеструко парирање противничкој офанзиви на по себе неповољном и развученом фронту, и Совјетски Савез је настојао да низом усмерених дипломатских корака примора Немачку на широко и,

¹ Z. Bžežinski, *Velika šahovska tabla*, Podgorica, Banja Luka, 2001, str. 7–8.

по природи ствари, несигурно деловање у различитим правцима. Гледано из совјетског угла, тако осмишљено наступање је за собом неминовно морало повући расипање немачких кључних снага у ишчекивању неизбежног и по својој природи судбоносног одлучујућег судара. Сам по себи, гамбит често у својој предострожној и понекад лимитираној офанзивности подразумева и свесно жртвовање појединих фигура на шаховском бојном пољу у циљу пуког застрашивања противника, довођења супарника у заблуду и(ли) стварања неопходних услова за касније одлучније офанзивније наступање. У гамбиту који је совјетско партијско, државно и војно вођство играло против Немачке у данима који су непосредно претходили највећем ратном сукобу у историји људске цивилизације, уз повремено и привремено, али стално интервентно британско присуство, улогу случајно или намерно жртвоване шаховске фигуре имала је крхка југословенска краљевина, суочена с огромним теретом унутрашњих политичких, економских, социјалних и националних тензија, нагрижена свеопштом нестабилношћу постојећег поретка и оптерећена бременитим спољнополитичким окружењем оличеним у ултимативним и неспутаним тежњама великих и регионалних сила и агресивним ревизионистичким захтевима суседних земаља. Зато је положај Краљевине Југославије на великој совјетско-немачкој шаховској табли највише одговарао позицији жртвованог пешака – немоћног појединца о чијој судбини најчешће одлучују други, свесног својих ограничених политичких, економских и војних могућности, суоченог с надмоћном противничком силом и опасношћу од сопственог уништења, а који се упркос свакодневним недаћама и свеприсутним горким изазовима, жилаво и грчевито бори за опстанак пркосећи законима физике, очајнички тражећи ослонац и сигурну заштиту у моћнијим, већим и снажнијим фигурама, мање или више заинтересованим за његову судбину. Из тог уверења и схватања положаја Краљевине Југославије и њеног балканског окружења између Совјетског Савеза, Немачке и Велике Британије долази и наслов ове књиге – *Московски гамбит. Југославија, СССР и њородор Трећеј рајха на Балкан 1938–1941.*

Краљевина Југославија се на завршетку „Версајске епохе“ међународних односа нашла на ветрометини изражених и међусобно дубоко супротстављених совјетских, британских и немачких стратегијских линија. Укрштање главних вектора политика заинтересованих великих сила на југословенском простору неминовно отвара питање узрока геополитичког галиматијаса, у коме се нашла слабашна југословенска држава настала крајем Првог светског рата, као највећег и

најтрагичнијег сукоба који су до тада видели Европа и свет. Њен настанак је из темеља променио дотадашњу геополитичку слику Балкана, јер је победоносним завршетком Првог светског рата и стварањем југословенске краљевине настала нова држава која је раније позиције Краљевине Србије, као носиоца југословенског уједињења, и некадашњих рудних области Османског царства и Аустроугарске, претежно насељених јужнословенским становништвом, из корена изменила. Дотадашња Краљевина Србија, са 4,5 милиона становника, уједињењем с Црном Гором и српским, хрватским и словеначким областима некадашње Аустроугарске, израсла је у државу с око 14 милиона становника, која је по територијалним, демографским и природним потенцијалима представљала европску земљу средње величине. Ранији изразито балкански и копнени контекст српске државе је дубоким територијалним искораком ка Средњој Европи и Јадрану у потпуности измењен. Такве промене су у својој основи мењале односе с постојећим савезницима, продубљивале сукобе с непријатељима и продуковале различите погледе и политике великих сила. Изласком на Јадран, југословенска краљевина је постала поморска и медитеранска сила, али је њен излаз на море био дубоко и оштро ограничен поморском и политичком моћи Италије. Искорак ка Средњој Европи је јачао и јадранско и балканско залеђе земље, али је са собом носио и опасност од аустријских и мађарских ревандикационих тежњи. На истоку је тешко разграничење с Румунијом могло да ратно савезништво претвори у сукоб, док је бугарско незадовољство условима мира претило да ескалира. Нестабилност унутрашњих прилика у Албанији, чинила је тај простор потенцијално опасним по југословенску државу и носила је са собом страх од могуће италијанске пенетрације, што би југословенски излаз на Јадран у потпуности релативизовало и учинило зависним од односа с Италијом. Једино су односи с Грчком представљали потенцијално олакшање и могућност да се коришћењем железничке везе с том земљом, и њене луке у Солуну, донекле компензује потенцијална опасност од италијанског заокруживања и обезбеди алтернативни излаз југословенској привреди на светска тржишта.

Први дани постојања југословенске краљевине су са собом носили и низ просторних и геополитичких изазова. На глобалном плану, радило се о највернијем и најпозданијем француском савезнику на Балкану и стубу новог међународног поретка на европском југоистоку. Британско дистанцирање од Балкана и америчко повлачење из Европе, лишили су је драгоцене савезничке подршке, док је нестанак

Царске Русије и настанак совјетске, с којом није имала регулисане дипломатске односе, за југословенску државу представљао најјачи ударац. Лишена руске подршке, а у пројекцији великих сила ситуирана као једна у низу земаља које су чиниле брану продору и ширењу бољшевизма у Европу, моменти су који су југословенску краљевину учинили нарочито осетљивом. Истовремено, њен централни положај на Балкану и господарење саобраћајним чворовима европског југоистока од ње су правили својеврсну тачку отпора ширењу германског утицаја ка југу и истоку Европе. Изражене ревандикационе тежње Мађарске и Аустрије су Југославији дале посебан геополитички значај. Уз подршку Француске, системом билатералних веза с Чехословачком и Румунијом, новостворена држава је постала брана обнови Хабзбуршке монархије. Тако конципирана Мала антанта је за Југославију значила и снажан савезнички ослонац на Француску, Румунију и Чехословачку. А највећи изазов и најизраженију опасност је представљала Италија. Њено настојање да преко Далмације чврсто закорачи на балканско тло и осигура јадранско залеђе, уз држање Југославије даље од мора, продуковало је низ тензија у односима између две земље. Посебан простор на коме се испољавао југословенско-италијански ривалитет, представљала је Албанија. Борба за утицај у тој земљи је била више од борбе за политички примат. За Италију се радило о простору преко кога би практично закорачила на балканско копно и истовременим притиском на северу и југу, као и апсолутном контролом обе стране Отранта, Јадран претворила у сопствени залив, а југословенски излаз на море учинила бесмисленим. Сукоб с Италијом се завршио утврђивањем граничне линије, постизањем међудржавног договора и привременом југословенском победом довођењем свог фаворита Ахмед-бег Зогуа на албански престо. На истоку је бугарско незадовољство и неприхватање одредаба мировног уговора у Неију, уносило сталну нестабилност на граници дугој готово хиљаду километара. Привремене покушаји смирења и изналажења решења нису уродили плодом, тако да је то питање све до средине тридесетих година, уз увек претећи италијански проблем, представљало највећи југословенски безбедносни ризик. Грчка, јужни и најпоузданији сусед, која је за Југославију представљала извор додатног стратегијског капацитета и алтернативног излаза ка Средоземљу и светским морима, услед сукоба с Турском и мањим међудржавним неспоразумима налазила се у тешкој ситуацији, што је додатно компликовало стратегијски положај Југославије у Европи и на Балкану.

На другој страни, Први светски рат је означио крај Руске империје. Велика словенска царевина, чију је подршку и помоћ Србија уживала током година борбе за национално ослобођење и уједињење, нестала је под ударцима нагомиланих унутрашњих тензија. Револуционарно врење и промене које су уследиле након Фебруарске револуције, а потом и Октобарске, извели су Русију из рата, а затим прерасли у отворени грађански сукоб који је у свом крвавом завршетку Русију преобразио у прву земљу социјализма, увео у епоху међународну изолацију и у потпуности трансформисао њену спољну политику у складу с бољшевичким поимањем карактера међународних односа. На тај начин се променила и званична политика према Балкану, која је из традиционалних оквира окренута ка револуционарним токовима, условивши неминовно удаљавање двеју владајућих елита. Гледано из угла политичке елите југословенске краљевине, прва земља социјализма је доживљавана као опасност по постојећи поредак, држава револуције и револуционарног терора. Широко отварање врата руским избеглицама и њихова делатност на југословенској територији, идеолошки отклон, политички страхови, династичке амбиције и подозрења, нерешени спорови из прошлости, терети некадашњих блиских савезничких односа, антидржавна делатност југословенских комуниста усмерена у прво време ка мењању друштвеног поретка, а потом и ка отвореном рушењу државе, трајно су удаљавали југословенску краљевину од Совјетске Русије. Исто тако, совјетска страна је на југословенску државу гледала као на буржоаску творевину изаразито антисовјетске оријентације, неприродан политички организам и земљу изразите социјалне и националне неправде, што је условило дводеценијски прекид званичне дипломатске комуникације. Све до предвечерја Другог светског рата, уз изузетак неколико стидљивих покушаја обнове дипломатских односа, две словенске земље нису имале редовне међудржавне односе.

Нагло усложњавање међународне ситуације на европском тлу крајем тридесетих година XX века, и трагање југословенске дипломатије за геостратешким позиционирањем на европској политичкој сцени, која се пред суровом одлучношћу немачког нацизма и италијанског фашизма убрзано компликовала претећи да прерасте у нов оружани сукоб широких размера, поново су актуелизовали питање регулисања дипломатских односа између Совјетског Савеза и Краљевине Југославије. Немачки аншлус Аустрије, Минхенски споразум и англо-француско жртвовање Чехословачке немачким аспирацијама, као и пољско приближавање Немачкој наметали су

пред Совјетски Савез потребу активнијег присуства на Балкану у циљу заштите сопствених политичких и војних интереса, зарад јачања утицаја међу традиционалним и историјским савезницима и парирања нараслим немачким аспирацијама у том делу Европе. На другој страни, све израженије скретање спољне политике Стојадиновићеве владе ка Немачкој и Италији, изазивало је подозрење како западних савезника тако и Совјетског Савеза. Падом Стојадиновићеве владе, отворен је посебан политички простор за активније британско и совјетско деловање у односу на растући немачки утицај. Почетак Другог светског рата је радикално изменио позиције двеју држава. На југословенској страни је постепено сазревало уверење да се са Совјетима морају успоставити дипломатски односи, а потом и ближа сарадња, у ишчекивању бурних догађаја на европском тлу, док се услед новопрокламоване политике „народнофронтовског зближавања“ почео мењати и совјетски однос према Југославији и Балкану. Иако су српска и руска историографија, а претходно и југословенска и совјетска, настојале да објасне како је у тренуцима кад је већ започео Други светски рат на европском тлу дошло до обнове дипломатских односа двеју земаља и покушаја успостављања тешње војне и економске сарадње, читав корпус проблема везаних за проблематику међудржавних односа и њихову условљеност међународним околностима остали су нерешени. Како је то почетак Другог светског рата проузроковао промену самог начина размисљања креатора југословенске спољне политике и условио опредељеност ка тешњем повезивању са Совјетским Савезом? Који и какви политички, економски и војни фактори су утицали на југословенско опредељење да убрзаним дипломатским корацима премости деценијски јаз и од апсолутног удаљавања од Совјета и њихове спољнополитичке позиције приступи успостављању званичних економских и дипломатских односа, а потом и крене путем креирања војног и политичког савеза с првом земљом социјализма? Да ли је избијање новог светског сукоба унутар југословенског војног и државног вођства произвело доминантан осећај угрожености државе, коме се могло парирати ослањањем на традиционалног савезника из минулих ратова? У којој и ка којој мери је осећај духовне и традиционалне блискости између две земље и два народа условљавао опредељење да се нагомилане предрасуде превазиђу? Да ли је спољна опасност произвела уверење да само Совјетски Савез има неопходан војни и економски потенцијал да се супротстави застрашујуће моћној немачкој армади? Колики су и какви били изазови савезништва, а

колики страхови од међусобног зближавања и могућих реперкусија на унутрашњу стабилност државе, пре свега у вези с могућим јачањем комунистичког утицаја и присуством у јавном и политичком животу? Које су међународне околности, и који совјетски спољнополитички потези подстицали југословенске наде и охрабривали опредељење да се крене пут совјетског загрљаја, а које инхибирале и хладиле несумњиви полет и оптимизам охрабрен првим корацима предузетим на плану међусобног зближавања?

Новонастале међународне околности су на драстичан начин мењале природу дотадашњих савезништава. Како су Француска и Велика Британија гледале на нагло отопљавање југословенско-совјетских односа? Да ли је нови југословенски спољнополитички курс био у складу с утврђеним постулатима англофранцуског приступа Совјетском Савезу? У којој и каквој мери су се југословенски и англофранцуски спољнополитички кораци подударали, а у којој међусобно удаљавали? Како је Совјетски Савез сагледавао југословенску улогу у процесу преговора с Немачком, а како у погледу релаксирања односа са Италијом? Како је било место Краљевине Југославије у совјетским пројекцијама будућности Средоземља и Југоисточне Европе? Да ли је опредељење за приближавање Совјетском Савезу добило коначни облик у моментима пада Француске? На који начин је француска капитулација југословенском војном и државном врху дала јасан сигнал да нови стратешки ослонац мора потражити на другој страни? Да ли је Турска, као једна од најзначајнијих балканских земаља и југословенска савезница у Балканском пакту, представљала мост југословенско-совјетског приближавања? Да ли се веровало да ће активнија совјетска политика у региону утицати на обуздавање потенцијалне опасности која се по Југославију у случају рата могла очекивати од стране Бугарске?

Упркос великој журби југословенске дипломатије, процес заокруживања југословенско-совјетске сарадње је текао спорије од очекиваног. Да ли је совјетска интервенција у Пољској представљала инхибирајући фактор те сарадње? Да ли је започети процес приближавања успорила југословенска осуда совјетске политике према Финској? Како се југословенска краљевина односила према проблему совјетске анексије Бесарабије и северне Буковине? Зашто је потписивање трговинског уговора између две државе претходило успостављању редовних дипломатских односа? Који су све проблеми формалног и техничког карактера утицали на успорени темпо завршетка процеса успостављања редовне дипломатске и политичке комуникације?

Падом Француске, југословенска држава је остала без свог стратешког ослонаца у Европи и најзначајнијег војног партнера. Да ли се у Совјетском Савезу тражила неопходна супституција за изгубљену савезничку подршку? Све агресивнији продор Немачке и Италије ка Балкану и југословенском окружењу, диктирао је јасније и одлучније југословенско реаговање. Прилажење југословенских суседа Осовини, јасно је говорило да се југословенска држава налази пред непосредном ратном опасношћу, што ју је, лишену стратегијског ослањања на Француску, терало ка проналажењу новог извора снабдевања неопходним војним потребама у случаја рата. Да ли је војни врх био принуђен да у Совјетима гледа и стратегијски, али и војно-технички ослонац у надолazeћим временима? Је ли такво опредељење представљало само пуки израз тренутне нужде и војне слабости, или је пак то био резултат уверења да са Совјетским Савезом треба јачати војне везе и на тај начин покушати парирати агресивној политици Немачке и Италије у региону?

На крају, југословенска краљевина се нашла уклештена између интереса сила Осовине, Велике Британије и СССР-а. Како су Совјети гледали на југословенску улогу у процесу припреме новог договора с Немачком у пролеће 1941? Да ли су у Југославији и на Балкану видели простор око кога ће с немачком страном водити дуготрајне разговоре? Да ли су Совјети сматрали да југословенски простор представља важан улог у великој игри отупљивања оштрице немачке агресије и њеног што дужег држања далеко од совјетских граница? Колико је совјетско уверење о потреби очувања стабилне југословенске дипломатске позиције требало да ојача њихово присуство на Балкану и учини га елементом који би Немачка морала да респектује приликом коначног уобличавања новог споразума са СССР-ом? Да ли су Совјети желели да „запале“ Балкан и створе ново жариште на коме би се Немачка додатно ангажовала, или су пак инсистирали на што трајнијој неутралној позицији Југославије, која би је учинила респектабилним међународним фактором, чврстом совјетском савезницом и пољем дужег преклапања немачких и совјетских интереса на Балкану? Какво је било место Југославије у стратегији совјетског одвраћања очекујуће немачке агресије? Да ли је за Совјете улазак Југославије у рат представљао осетније одлагање почетка рата на сопственим границама или можда весник немачког напада? Зашто се совјетско вођство одлучило за потписивање пакта с југословенском владом у моментима кад је немачки напад већ био изванредно познат, а сама форма договора у приличној мери уска и необавезујућа? Како

је и зашто дошло до привременог прекида југословенско-совјетских дипломатских односа непосредно по капитулацији Краљевине Југославије? Да ли се радило о негирању југословенске државности или о још једном у низу потеза који су имали за циљ непровоцирање немачке стране? Како је совјетска дипломатија по војном краху Краљевине Југославије сагледавала југословенски простор и будућност државе, а превасходно ситуацију у којој се нашао српски народ и његове могућности везане за организовање оружаног отпора окупационим снагама у условима отпочињања немачког напада на Совјетски Савез?

Студију која се налази пред вама чине предговор, увод, пет тематских поглавља, закључак, списак коришћених извора и литературе, као и резиме на енглеском језику. У предговору смо настојали да представимо наш поглед на основне проблеме југословенско-совјетских односа и укажемо на хронолошки, тематски и проблемски простор у оквиру кога смо посматрали и анализирали сву сложеност југословенско-совјетских односа у сам освит Другог светског рата. На истом месту смо се осврнули и на карактер коришћених извора и литературе, као и на проблеме са којима смо се суочавали током истраживања и писања студије. У оквиру увода под насловом *Краљевина Југославија и распад „Версајског система“ у Европи* покушали смо да одсликамо југословенску спољнополитичку позицију у периоду од почетака промене физиономије међународних односа на европском тлу услед јачања покрета који су тежили ревизији тзв. Версајског система до почетака Другог светског рата на најстаријем континенту. Прво поглавље – *Пред вратиња рата* садржи анализу совјетске политике према Балкану и југословенске перцепције Совјетског Савеза до избијања Другог светског рата, затим анализу југословенског погледа на совјетско-немачке односе и совјетску интервенцију у Пољској, те југословенских ставова према совјетској политици у Финској, као и анализу еволуције југословенских ставова према првој земљи социјализма током међуратног периода, а посебно у предвечерје избијања Другог светског рата. *Повратињак Русији* је симболични наслов другог дела књиге у оквиру кога смо сагледавали околности које су довеле до отпочињања званичних међудржавних разговора, економских преговора, потписивања међудржавног трговинског уговора, успостављања редовних дипломатских односа и превазилажења низа протоколарних, техничких и формално-правних проблема. У оквиру тог поглавља смо настојали да представимо разлоге због којих се, услед пада Француске и

нарастања спољне опасности, југословенско војно и државно вођство определило за стратегијско приближавање Совјетском Савезу, како је јачање немачког и италијанског притиска у региону, уз прилазак суседних земаља силама Осовине, утицало на стварање политичке климе у којој се здближавање са Совјетима сматрало пред условом опстанка југословенске државе. Затим смо покушали да докучимо зашто је југословенски генералштаб инсистирао на набавци неопходног и недостајућег наоружања и војне опреме у Совјетском Савезу, али и како је наша дипломатија гледала на совјетску анексију Бесарабије и северне Буковине, као и на совјетску политику према балканским земљама. *Балкански лавиринџ* је наслов трећег дела књиге. Тај сегмент истраживања се односи на анализу совјетске политике на Балкану и према Југославији од тренутка кад су југословенски државни и војни врх убрзано обликовали политику стратегијског ослоња на Совјетски Савез, преко момента издијања ратног сукоба на југословенским границама, јаснијег немачког етаблирања у региону, притисака на Југославију да приступи Тројном пакту до тачке у којој је Југославија суочена с немачким претњама, невољно приклонила Осовини. Четврто поглавље књиге је названо *На њују райној савезништџа* и обрађује сложени скуп проблема везаних за склапање југословенско-совјетског пакта, југословенских очекивања совјетске подршке на плану испоруке наоружања и војне опреме у тренуцима директне немачке војне претње, изневерених нада током краткотрајног Априлског рата, привременог прекида дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а и њиховог поновног успостављања у јулу 1941. године, у новим околностима које су истовремено означиле и стварање ратног савезништва. Настојали смо да у оквиру тог поглавља осликамо совјетска реаговања на немачке притиске на Југославију, реакције на југословенско приступање Тројном пакту и пуч 27. марта, те покушаје нове југословенске владе да се тешње повеже са Совјетским Савезом и обезбеди неопходну војну помоћ. Затим да се осврнемо на интензивне преговоре о закључењу међудржавног пакта, као и на совјетске процене југословенске одбрамбене моћи и могућности ефикасног супротстављања очекиваној агресији. Исто тако и да прикажемо очајничка настојања државе да током смог Априлског рата добије совјетску помоћ и подршку, те совјетско виђење узрока слома југословенске краљевине и околности прекида дипломатских односа маја 1941. године. Пето поглавље носи наслов *Од кайишулације до усџанка* и односи се на совјетску перцепцију дешавања на југословенском простору

након војног слома краљевине у Априлском рату. Постарали смо се да представимо на који начин је совјетско војно изасланство видело како узроке југословенског војног пораза тако и немачку ратну машинерију на њеном делу у суровој стварности балканског вртлога, као и совјетско виђење околности настанка Независне Државе Хрватске, начина успостављања строгог окупационог режима, као и политичких, економских, друштвених и војних прилика на простору Србије. У оквиру закључка смо сумирали резултате истраживања и дали своје виђење карактера односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза у посматраном периоду.

Приликом истраживања смо се ослањали пре свега на изворе архивског порекла похрањене у богатим фондовима београдских и московских архива. Највећи део истраживања је био везан за Архив Југославије. Посебан проблем током тог процеса је представљала слаба очуваност архивског фонда Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, из ког смо могли да искористимо само делове Политичке архиве² која нам је помогла у осветљавању главних праваца југословенске спољне политике и персоналног дела, на основу ког смо се упознали с биографијама најважнијих југословенских дипломата.³ Све биографије југословенских дипломата који се помињу у овом раду, написане су на основу података из њихових персоналних досијеа, који се чувају у оквиру тог архивског фонда. Најзначајније податке неопходне за писање ове студије, пружили су нам архивски фондови проистекли радом дипломатске службе Краљевине Југославије, односно Министарства иностраних послова и дипломатских представништава у Москви, Лондону, Анкари, Вашингтону, Варшави, Стокхолму и Букурешту. Најважније информације о делатности југословенске дипломатије, начину успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза и улози Турске у совјетској политици на Балкану, као и југословенском сагледавању улоге Турске у очувању стабилности Балкана, пружио нам је архивски фонд југословенског посланства у Анкари.⁴ Иако слабо сачуван и у великој мери девастиран, архивски фонд југословенског посланства у Москви нам је омогућио увид у делатност

² Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 334 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Политичко одељење.

³ АЈ, фонд 334 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персоналије.

⁴ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари.

југословенског представништва у Совјетском Савезу након прекида дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза маја 1941.⁵ Документи проистекли из рада посланства до тог датума нису сачувани у архивском фонду посланства у Москви јер је посланик Милан Гавриловић, пошто су дипломатски односи прекинати, пре одласка из Москве, наредио да се архива посланства уништи. О политичкој клими која је владала у само предвечерје Другог светског рата, сликовито нас је информисао архивски фонд југословенског посланства у Варшави.⁶ Важне податке о британској политици на Балкану и њеном погледу на југословенско-совјетске односе нам је пружио архивски фонд југословенског посланства у Лондону⁷, док је архивски фонд посланства у Вашингтону⁸ сликовито сведочио о растућој америчкој заинтересованости за Југославију и Балкан пред Други светски рат, као и за токове југословенско-совјетског приближавања. Архивски фонд посланства Краљевине Југославије у Стокхолму⁹ нам је открио контуре југословенске политике према финско-совјетском сукобу, а фонд посланства у Букурешту¹⁰ према питању статуса Бесарабије и совјетске анексије те области. Нажалост, слаба или готово никаква документација о активности југословенских дипломатских представништава у Берлину, Риму, Паризу, Софији, Будимпешти и Атини нам је у великој мери отежала започета истраживања и ускратила одговоре на многа истраживачка питања везана не само за политику сила Осовине према Југославији и питању њеног повезивања са Совјетским Савезом, већ и реакције суседних земаља на такву промену правца југословенске спољне политике. Важне информације о спољној политици Краљевине Југославије, њеним везама са западним савезницима, односима са земљама Осовине, али и са самим Совјетским Савезом нам је омогућио лични фонд Војислава Јовановића-Марамбоа¹¹, а посебно лични фонд кнеза Павла Карађорђевића¹², који садржи богату документацију о раду југословенске дипломатске мисије у Москви. Оставштина

⁵ АЈ, фонд 378 – Посланство Краљевине Југославије у Москви.

⁶ АЈ, фонд 376 – Посланство Краљевине Југославије у Варшави.

⁷ АЈ, фонд 341 – Посланство Краљевине Југославије у Лондону.

⁸ АЈ, фонд 371 – Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону.

⁹ АЈ, фонд 382 – Посланство Краљевине Југославије у Стокхолму.

¹⁰ АЈ, фонд 395 – Посланство Краљевине Југославије у Букурешту.

¹¹ АЈ, фонд 335 – Војислав Јовановић Марамбо.

¹² АЈ, фонд 797 – Лични фонд кнеза Павла Карађорђевића.

Милана Гавриловића, угледног политичара и дипломате, посланика у Москви у посматраном периоду, недавно је пренета из Хуверовог института у Архив Југославије. Извештаји, службена преписка и личне белешке Милана Гавриловића су нам помогли да разумемо проблеме с којима се као југословенски дипломатски представник у Москви суочавао и сусретао.¹³ Архивски фонд централног Пресбиоро¹⁴ је пружио важне податке о писању домаће и стране штампе, док је битан квантум информација о карактеру југословенске спољне политике и начину доношења спољнополитичких одлука потекао из фонда Председништва Владе Краљевине Југославије.¹⁵

Од изузетне користи су нам били пребогати фондови Архива Српске академије наука и уметности, који у оквиру оставштине Милорада Ђорђевића¹⁶, некадашњег министра и главног југословенског преговарача током југословенско-совјетских трговинских преговора, чувају драгоцене сведочанства о југословенској преговарачкој позицији, о току преговора, совјетским економским и политичким полазиштима према питању успостављања сарадње с Југославијом и закључењу југословенско-совјетског трговинског уговора. На другој страни, лични фонд министра двора Милана Антића нам је омогућио да шире сагледамо проблематику југословенско-совјетских односа и разумемо мотиве и узроке појединих одлука југословенског државног вођства.¹⁷ Важне информације о односу југословенског војног врха према питању приближавања Совјетском Савезу, његовим проценама војне ситуације и степена војне угрожености Југославије, настојања да се у СССР-у набави неопходно наоружање и војна опрема, као и о раду југословенског војног изасланства у Москви, пружили су нам архивски фондови Војног архива.¹⁸ Такође, биографије југословенских војних представника написане су на основу докумената који се чувају у оквиру њихових персоналних

¹³ АЈ, фонд 859 – Лични фонд Милана Гавриловића.

¹⁴ АЈ, фонд 38 – Централни Пресбиоро Председништва Владе Краљевине Југославије.

¹⁵ АЈ, фонд 138 – Председништво Владе Краљевине Југославије.

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту: АСАНУ), 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића.

¹⁷ АСАНУ, 14387 – Оставштина Милана Антића.

¹⁸ Војни архив (у даљем тексту: ВА), пописник 16 (мемоарска и откупљена грађа), пописник 17 (Војска Краљевине Југославије) и Група фондова Југословенска војска у отаџбини.

досијеа у Војном архиву.¹⁹ Посебну важност за реконструисање судбине совјетске обавештајне мреже на простору окупирани Србије, те за разумевање односа окупационих власти и домаћих полицијских органа према дипломатском особљу совјетског посланства у Београду након слома југословенске краљевине, и утврђивање начина немачког сузбијања носиоца совјетског утицаја у Београду током првих дана немачке окупације, имали су фондови Специјалне полиције и заповедника полиције безбедности и службе безбедности, који се налазе у Историјском архиву Београда.

На другој страни, московски архиви су нам осветлили совјетску перспективу посматране проблематике. Изузетно важну целину архивске грађе о совјетској политици на Балкану, те оних који се тичу улоге Балкана у односима између Совјетског Савеза, сила Осовине и западних савезника, као и оних који помажу сагледавању важности Југославије за совјетску спољну политику чине фонд Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза²⁰, лични фондови Јосифа Висарионовича Стаљина²¹ и истакнутог совјетског политичара и дипломате Вјачеслава Михаиловича Молотова²², који се чувају у Руском државном архиву социјалне и политичке историје. У истом архиву се налази и лични фонд истакнутог совјетског политичара и државника Анастаса Микојана, који садржи важне информације о току југословенско-совјетских економских преговора.²³ Богати фондови Секретаријата совјетског комесаријата за иностране послове²⁴, Секретаријата шефа совјетске дипломатије Вјачеслава Молотова²⁵, као и фондови реферада за Југославију²⁶ и

¹⁹ ВА, Досије персоналних података официра и војних службеника Војске Краљевине Југославије (у даљем тексту: ДПП)

²⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (у даљем тексту: РГАСПИ), фонд 17 – Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза (у даљем тексту: 17-ПЦК КПСС)

²¹ РГАСПИ, фонд 558 – Јосиф Висарионович Стаљин (у даљем тексту: 558 – Ј. В. Стаљин)

²² РГАСПИ, фонд 82 – Вјачеслав Михаилович Молотов (у даљем тексту: 82 – В. М. Молотов)

²³ РГАСПИ, фонд 84 – Анастас Иванович Микојан (у даљем тексту: 84 – А. И. Микојан)

²⁴ Архив внешней политики Российской федерации (удаљем тексту: АВПРФ), фонд 3 – Секретаријат (у даљем тексту: 3-С)

²⁵ АВПРФ, фонд 6 – Секретаријат В. М. Молотова (у даљем тексту: 6)

²⁶ АВПРФ, фонд 144 – Реферада за Југославију (у даљем тексту: 144)

совјетског посланства у Београду Министарства спољних послова Руске Федерације пружају низ важних информација о различитим аспектима југословенско-совјетских односа.²⁷ Нажалост, због познате рестриктивне политике руских архива, многи архивски фондови, пре свега војне и дипломатске провенијенције, остали су нам непознаница. Посебно истичемо недоступност фондова Централног архива Министарства одбране Руске Федерације, због чега смо остали ускраћени за најважније информације о совјетском сагледавању геостратешке позиције Југославије и ставовима совјетског војног вођства о питањима везаним за указивање војне помоћи Југославији. Услед тог недостатка, били смо принуђени да се при реконструкцији и анализи природе југословенско-совјетских војних односа, војних разговора и преговора и совјетских војних процена југословенске одбрамбене моћи и степена војне угрожености Југославије ослоним на објављене документе совјетског порекла, као и на малобројне оригиналне документе које смо у изводима користили захваљујући љубазности и предусретљивости руских колега. Британска политика према Југославији представљена је на основу архивске грађе британског министарства иностраних послова из Националног архива у Лондону.²⁸

Објављени архивски документи су нам пружили несагледиву помоћ током истраживања. Посебно издвајамо збирку британских докумената о југословенској краљевини коју је приредио Живко Аврамовски²⁹, а у оквиру које је објављен низ докумената о британском погледу на Југославију, а нарочито о британском ставу према динамизацији југословенско-совјетских односа пред Други светски рат, као и совјетску збирку докумената о југословенско-совјетским односима између 1917. и 1941.³⁰ Нарочито бисмо истакли важност домаћих зборника докумената о 27. марту³¹ и Априлском рату³², који садрже драгоцену сведочанства махом похрањена у домаћим

²⁷ АВПРФ, фонд 202 – Амбасада у Југославији (у даљем тексту: 202)

²⁸ The National Archive London, Foreign Office, fond 371 (у даљем тексту: TNAL, FO-371)

²⁹ Ж. Аврамовски (приређивач), *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британској посланства у Београду*, III (1939–1941), Београд, 1996.

³⁰ *Советско-југославские отношения 1917–1941*, Москва, 1992.

³¹ В. Petranović, N. Žutić (priređivači), *27. mart. Zbirka dokumenata*, Београд, 1990.

³² F. Trgo (odgovorni urednik), *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, I–II, Београд, 1969, 1987.

архивима. Велику помоћ током истраживања су нам пружили и руски зборници докумената о деловању совјетске војне обавештајне службе пред почетак Другог светског рата³³ и о дипломатији Трећег рајха³⁴. Нарочито бисмо нагласили важност вишетомене едиције докумената о совјетској спољној политици.³⁵ Руски зборник о совјетским ратним припремама омогућио нам је неопходни увид не само у карактер совјетских војних припрема, већ и створио представу о обавештајном и стратегијском аспекту проблема који се директно тичао и Краљевине Југославије.³⁶ Од посебног значаја нам је била и штампа, пре свега листови *Политика* и *Време*, као и специјализовани војни часопис *Рајник*. Важна сведочанства учесника и сведока збивања, посебно дипломата Краљевине Југославије који су по завршетку Другог светског рата одлучили да остану у емиграцији, објављени су у часописима *Српска зора* и *Гласник СИКД Њеџош*, што нам је током истраживања и писања студије било од драгоцене користи.

Празнине и недомице које су се појавиле након анализе документарних извора, делимично смо попунили отклонивши део насталих нејасноћа коришћењем мемоарских извора. Овом приликом бисмо посебно нагласили важност и значај мемоарских записа југословенског министра војног, генерала Богољуба Илића³⁷, патријарха српског Гаврила³⁸, југословенских војних изасланика у Москви и Берлину пуковника Жарка Поповића³⁹ и Владимира Ваухника⁴⁰,

³³ В. А. Гаврилов (составитель), *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939-июнь 1941)*, Москва, 2009.

³⁴ В. С. Христофоров (редактор), *Тайны дипломатии Третьего Рейха. Германские дипломаты, руководители зарубежных военных миссий, военные и полицейские атташе в советском плену. Документы из следственных дел 1944–1955*, Москва, 2011; В. Г. Макаров, В. С. Христофоров (составители), *Генералы и офицеры Вермахта рассказывают... Документы из следственных дел немецких военнопленных 1944–1951*, Москва, 2009.

³⁵ *Документы внешней политики*, т. 9, 22, 23, Москва, 1964, 1992, 1995, 1998; И. В. Бухаркин, О. В. Лозанский, „Страницы истории“, *Вестник МИД СССР*, 15(49), 15. август 1989; Б. И. Жилиев, В. И. Савченко (составители), *Советско-американские отношения 1939–1945*, Београд, 2004; *СССР–Германия 1933–1941*, Москва, 2009.

³⁶ Л. Ф. Соцков (составитель), *Агрессия. Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации*, Москва, 2011; В. П. Наумов (редактор), *1941 год, I–II*, Москва, 1998.

³⁷ Б. Илић, *Мемоари армијској генерала 1898–1942*, Београд, 1995.

³⁸ *Мемоари патријарха српској Гаврила*, Београд, 1990.

³⁹ Ж. Поповић, „Успомене војног изасланика“, *НИН*, 2100–2104 (април 1991).

⁴⁰ V. Vauhnik, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhén, 1984.

совјетског политичара и државника Анастаса Микојана⁴¹, истакнутог совјетског дипломате и научника Николаја Новикова⁴², те њихових официра обавештајне службе Милштајна⁴³ и Судоплатова⁴⁴, југословенског посланика у Вашингтону Константина Фотића,⁴⁵ као и дипломате у Москви Вукадина Милетића⁴⁶, који садрже изузетно важна сведочанства о различитим аспектима и проблемима југословенско-совјетских односа. Истакли бисмо и мемоаре комуниста Гојка Николиша⁴⁷ и Родољуба Чолаковића⁴⁸, који сликовито говоре и о том изузетно осетљивом аспект југословенско-совјетских односа. Посебну вредност за наше истраживање су имале и мемоарске и дневничке белешке истакнутих југословенских политичара Михаила Константиновића⁴⁹, Милана Јовановића–Стоимировића⁵⁰, Драгослава Смиљанића⁵¹, Драгољуба Јовановића⁵² и Ивана Рибара⁵³.

Богато историографско наслеђе везано за резултате темељних истраживања југословенске међуратне спољне политике и положаја југословенске краљевине у систему међународних односа тадашње Европе, умногоме нам је олакшала контекстуализација посматране проблематике и отворила и наговестила путеве и правце будућих истраживања. Такође, обимна историографска литература о спољној политици Совјетског Савеза и његовом приступу међународним

⁴¹ А. И. Микојан, *Так было. Размышления о минувшем*, Москва, 2014.

⁴² Н. В. Новиков, *Воспоминания дипломата*, Москва, 1989.

⁴³ М. А. Мильштейн, *Сквозь годы войн и нищеты*, Москва, 2000; М. А. Мильштейн, *По крутой лестнице*, Москва, 2018.

⁴⁴ П. Судоплатов, *Разведка и Кремль: Записка нежелательного свидетеля*, Москва, 2018; П. Судоплатов, *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941. год*, Москва, 2001; П. Судоплатов, *Победа в тайной войне 1941–1945 годы*, Москва, 2019.

⁴⁵ С. Fotich, *The War We Lost. Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*, New York, 1948.

⁴⁶ А. Живоћић, „Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта 5/6. априла 1941“, *Архив*, XI (2010), стр. 122–133.

⁴⁷ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, ravnina. Memoari*, Zagreb, 1981.

⁴⁸ Р. Чолаковић, *Казивања о једном покољењу*, I–III, Сарајево, 1972.

⁴⁹ М. Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad, 1998.

⁵⁰ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000.

⁵¹ Д. Смиљанић, *Сећања на једну диктандауру*, Београд, 1955.

⁵² Д. Јовановић, Д, *Људи, људи*, II, Београд, 1975; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, 5, 6, 7, 10, 12, Београд, 1997; Д. Јовановић, *Медаљони*, I–IV, Београд, 2008.

⁵³ I. Ribar, *Politički zapisi*, III–IV, Beograd, 1951, 1952.

проблемима, помогла нам је у истраживању и појаснила нам сложеност појединих феномена. У обимном корпусу историографске литературе о совјетској спољној политици и ратним припремама у периоду од избијања Другог светског рата у Европи до немачког напада на Совјетски Савез, посебан значај за наша истраживања су имале студије Габријела Городечког⁵⁴, Цамила Хасанлија⁵⁵ и Михаила Мелтјухова.⁵⁶ Посебно су била вредна пионирска истраживања југословенско-совјетских односа између два светска рата и на почетку Другог светског рата настала из пера Вука Винавера⁵⁷, Ладислава Деака⁵⁸, Николе Б. Поповића⁵⁹, Бранка Петрановића⁶⁰, Славољуба Цветковића⁶¹, Мире Радојевић⁶², Миладина Милоше-

⁵⁴ *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2008.

⁵⁵ *СССР–Турция. От нейтралитета к Холодной войне (1939–1953)*, Москва, 2008.

⁵⁶ *Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу 1939–1941*, Москва, 2008.

⁵⁷ „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1929–1934“, *Istorijski glasnik*, 1/1965, str. 3–59; „Spoljnopolićka pozadina uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1940. godine“, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 45, 5–60; „Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskog zbliženja 1940–1941“, *Istorijski glasnik*, 1/1966, str. 3–59; „Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919–1926)“, *Pregled*, 9/1967, str. 221–242; „Politika Jugoslavije prema Italiji 1935–1941“, *Istorijski zapisi*, 1/1968, str. 67–112; „Neuspeh tajnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora 1934–1938. godine (Jedna značajna etapa u nemačkom osvajanju Podunavlja)“, *Zbornik za istoriju*, 3/1971, str. 28–84; „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941“, *Istorijski glasnik*, 1/1973, str. 7–87; „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929: pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, *Istorija XX veka*, knjiga VII, Beograd, 1965, str. 187–256.

⁵⁸ „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR-u u godinama 1933–1937“, *Istorija XX veka*, knjiga IX, Beograd, 1968, str. 245–291.

⁵⁹ *Србија и Руска револуција 1917–1918*, Београд, 2014; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1988.

⁶⁰ „Субјекти југословенско-совјетских односа 1941–1945, *Зборник Мајице српске за историју*, 39, стр. 55–70; „Успостављање југословенско-совјетских односа 1940, *Зборник Мајице српске за историју*, 46, стр. 87–100; В. Petranović, Dautović, S., *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, Beograd, 1988; *Историографске контроверзе*, Beograd, 1998.

⁶¹ „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. O zaključenju ugovora o prijateljstvu i nepapadanju“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1991, str. 11–26.

⁶² „Милан Гавриловић о идеји балканске заједнице 1941–1945“, *Наша прошлост*, 13, стр. 175–187; „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Beograd, 2010, стр. 31–51; „Драгиша Васић и Совјетска Русија“,

вића⁶³, као и текст Милета Бјелајца⁶⁴ о покушају војног ослоња Краљевине Југославије на Совјетски Савез. У новије време, југословенско-совјетским односима у међуратном периоду, посебно перцепцијом Совјетског Савеза у југословенској јавности, бавио се Драган Петровић, који је на основу докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Новом Саду до сада објавио две монографије⁶⁵. Исто тако, на руској страни, посебно се истичу радови Павела Севастјанова⁶⁶, Владимира Волкова⁶⁷, Леонида Гибианског⁶⁸

Зборник Мајнице српске за историју, 92, стр. 77–91; „Сербские левые и Советская Россия. 'Туманы' Драгиши Васича“, *Из истории Сербии и русско-сербских связей: 1812–1912–2012*. Москва, 2014, стр. 191–209.

⁶³ „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, 3–4/2002, стр. 99–124.

⁶⁴ „Покушај стратешког ослоња Југославије на СССР 1939–1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/2006, стр. 41–66.

⁶⁵ *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941*, Београд, 2017; *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918–1929*, Београд, 2018.

⁶⁶ *Перед великим испытанием: Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.*, Москва, 1981.

⁶⁷ *Германо-југославске одношениа и развал Малой Антанты 1933–1938*, Москва, 1966; *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Београд, 1987; *Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, 2000; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968*, Београд, 2007; К. В. Волков, Л. Я Гибианский (редакторы), *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг.*, Москва, 1999.

⁶⁸ „Novi pogledi na sovjetsko-nemački sporazum 1939. godine. Problem ocene i sadašnje diskusije u sovjetskoj istoriografiji“, *Istorija XX veka*, 1–2/1989, стр. 7–33; „Југославија в советској политике на Балканах в начале Второй мировой войны“, *Доклады российских ученых. IX конгресс по изучению стран Юго-Восточной Европы (Тирана, 30.08–03.09.2004)*, Санкт Петербург, 2004, стр. 66–90; „Југославија в балканској и европејској политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах“, *Вестник МГИМО Университета*, специальный выпуск 2019, стр. 271–290; „Общественные противоречия и вопрос об изменении государственной модели в Югославии в начале Второй мировой войны“, *Studia Slavica – Polonia*, Москва, 2009, стр. 177–201; „Военный переворот в Югославии 27. марта 1941. года: общественные устремления и внешнеполитические условия“, *Славяноведение*, 5/2010, стр. 36–52; „Советский Союз и Югославия в начале Второй мировой войны (1940–1941)“, *Призвание и всеотдайност*, София, 2011, стр. 212–228; „Балканские страны в перекрестье политики Гитлера и Сталина в начале Второй мировой войны: от поражения Франции до установления господства 'оси' на Балканах“, *Славяноведение*, 1/2013, стр. 24–42; „Советский Союз и сербский военный переворот 27. марта 1941. года: историческая действительность, мифы, загадки“, *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012*, Москва, 2014, стр. 210–264.

и Сергеја Случа⁶⁹, као и књига пољског историчара Славомира Дембског о немачко-совјетским односима између 1939. и 1941.⁷⁰ Посебно истичемо изузетан значај радова професора Ивана Чемпалова⁷¹, утемељивача познате историографске школе усмерене ка изучавању савремене историје и међународних односа на Историјском факултету Уралског државног универзитета у Свердловску, данашњем Јекатеринбургу. Изузетну важност за разумевање свеукупне комплексности совјетске међународне позиције у посматраном периоду, имали су зборници радова о међународној кризи (1939–1941), где је обухваћено раздобље од потписивања немачко-совјетског споразума до напада Немачке на Совјетски Савез⁷² и особености историје сталинизма, у коме је значајан простор посвећен осветљавању

⁶⁹ С. З. Случ (ответственный редактор и составитель), СССР, *Восточная Европа и Вторая мировая война, 1939–1941: дискуссии, комментарии, размышления*, Москва, 2007; „Długa droga Stalina do ugody s Hitlerem“, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1 (14) 2009, str. 27–46; „Речь Сталина, которой не было“, *Отечественная история*, 1/2004, стр. 113–139.

⁷⁰ *Между Берлином и Москвой. Германо-советские отношения в 1939–1941 гг.*, Москва, 2018.

⁷¹ „Присоединение Болгарии к Тройственному пакту и позиция великих держав“, *Балканы и Ближний Восток накануне и в начале второй мировой войны*, Свердловск, 1968, стр. 56–174; „Политика великих держав в Дунайском бассейне и на Балканах в конце 1938–начале 1939 г.“, *Международные отношения в новейшее время*. Свердловск, 1972, стр. 3–85; „Итало-германские переговоры о военном сотрудничестве и разграничении сфер влияния в Юго-Восточной Европе и Средиземноморском бассейне (март–июнь 1939)“, *Балканы и Ближний Восток в новейшее время*, Вып. 2, Свердловск, 1973, стр. 3–31; „Политика великих держав в Юго-Восточной Европе в период аншлюса Австрии и чехословацкого кризиса 1938 г.“, *Балканы и Ближний Восток в новейшее время*, Вып. 3, Свердловск, 1974, стр. 127–161; „Политика великих держав на Балканах в период предвоенного политического кризиса в Европе (март– август 1939 г.)“, *Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке (1933–1941)*, Вып. 5, Свердловск, 1976, стр. 77–132; „Политика великих держав на Балканах в период предвоенного политического кризиса в Европе (март– август 1939 г.)“, *Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке (1933–1941)*, Вып. 5, Свердловск, 1976, стр. 77–132; „Английская политика на Балканах в начале Второй мировой войны (сентябрь – октябрь 1939 г.)“, *Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время*, Вып. 9, Свердловск, 1981, стр. 125–141; „Подготовка фашистской Германии к нападению на Югославию“, *Балканы и Ближний Восток в новейшее время*, Вып. 10, Свердловск, 1982, стр. 48–78; „Немецко-фашистская агрессия против Югославии 6–17 апреля 1941 г.“, *Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время*, Свердловск, 1983, стр. 111–133.

⁷² *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР*, Москва, 2006.

различитих аспеката спољне политике СССР-а у време Стаљинове владавине.⁷³

Наша монографија посвећена проблемима југословенско-совјетских односа између 1939. и 1941. објављена је 2016.⁷⁴ Потом је крајем 2019. изашло њено издање на руском језику.⁷⁵ Пошто се у међувремену отворила могућност увида у неке фондове Архива Министарства иностраних послова Руске Федерације, који раније нису били доступни, указали су се нови сазнајни видици који су захтевали преиспитивање изнетих ставова и темељну ревизију раније донетих закључака. Ново сагледавање проблематике југословенско-совјетских односа у контексту почетка Другог светског рата, политике западних савезника према Балкану и приступа региону сила Осовине, засновано на истраживању до сада непознатих и некоришћених извора, наметнуло је потребу свеобухватније анализе различитих фактора који су утицали на токове односа између Југославије и Совјетског Савеза у време распламсавања светског сукоба. Од посебне важности је било упознавање с новим архивским изворима о месту Југославије у односима између Совјетског Савеза и западних савезника, али и у преговорима између СССР-а и Немачке, као и покушајима СССР-а да спречи немачки продор на Балкан. Изузетан значај су имали и нови извори о совјетском приступу међусобним односима балканских земаља. Исто тако, новија истраживања, спроведена у Војном архиву у Београду, јасније су осветлила улогу југословенског војног фактора у процесу југословенско-совјетског зближавања, док је објављивање докумената о послератном саслушавању генерала Милана Недића пред истражним органима послератне Југославије омогућило да готово у потпуности сагледамо и реконструиремо његово лично виђење питања југословенског приближавања Совјетском Савезу, као министра војске и морнарице који је својим активностима покушао да утиче на стварање војног савеза између две земље, што је требало да представља израз тренутне потребе за југословенским војним ослањањем на „прву земљу социјализма“.⁷⁶

⁷³ С. В. Мироненко (редактор), *История сталинизма: итоги и проблемы изучения*, Москва, 2011.

⁷⁴ *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, Београд, 2016.

⁷⁵ *Югославско-советские отношения 1939–1941*, Москва, 2019.

⁷⁶ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија (приређивачи), *Колаборационистии њред судом ОЗНА. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косије Мушицкој њред органима ОЗНА*, Београд, 2018.

Суочени с новим изворима који су наметали другачије виђење и тумачење главних токова односа Југославије и Совјетског Савеза, преваходно у контексту немачког продора на Балкан, изложићемо питање југословенско-совјетских односа у сенци првих дана Другог светског рата и приближавања ратног пожара југословенским границама, у првом реду у контексту јачања немачке заинтересованости за Балкан и настојања западних савезника да задрже немачку експанзију и очувају постојећи ниво свог утицаја у региону.

Такав начин сагледавања проблема југословенско-совјетских односа у вези с немачким ширењем на Балкану, подразумевао је проширење традиционалног хронолошког оквира, омеђеног почетком Другог светског рата на европском тлу, тачније септембра 1939, и војним крахом југословенске краљевине априла 1941. године. Уместо укорењених хронолошких граница, сматрали смо да видно спољно-политичко оријентисање владе Милана Стојадиновића ка Немачкој и Италији, које се првих недеља 1938. хронолошки поклопило с великим геополитичким потресима, попут аншлуса Аустрије и минхенског жртвовања Чехословачке, а које је изазвало посебну позорност Велике Британије и СССР-а, представља логичан почетак израженије фазе надметања између Совјетског Савеза, Немачке и Велике Британије на југословенском простору. На другој страни, започети процес није окончан војним сломом Краљевине Југославије, већ је суштински потрајао до почетка совјетско-немачког војног сукоба 22. јуна 1941. Почетак немачко-совјетског војног судара није означио само прекретницу у немачкој и совјетској политици на Балкану, већ је трасирао сасвим нов совјетски приступ југословенској држави и њеним егзистенцијалним унутрашњим и спољним проблемима.

За илустрацију истраживања корисно су послужиле фотографије из Збирке Архива Југославије, Војног архива, Архива Српске академије наука и уметности, као и оне из Историјског архива „Тимочка крајина“ у Зајечару.

*

* *

Аутор користи прилику да се посебно захвали издавачкој кући Слио, господину Зорану Хамовићу и професорки Смиљи Марјановић Душанић, рецензентима – професорима Љубодрагу Димићу, Бранку Ракићу и Владану Виријевићу, професорки Мири Радојевић, колегама др Јовану Чавошком, др Срђану Мићићу, научним сарадницима

Института за новију историју Србије, колегама из Војног архива, Архива Југославије, Архива Српске академије наука и уметности, те онима из Историјског архива Београда, [Музеја града Београда](#) и Историјског архива „Тимочка крајина“ у Зајечару. Затим, захвалност дугујем Татјани Волокитиној, Константину Никифорову, Анатолију Аникејеву и Андреју Едемском из Института за словенске студије Руске академије наука, потом професору ГенADIЈУ Матвејеву, професорки Људмили Кузмичовој и колеги Владимиру Путјатину с Катедре за историју Јужних и западних Словена Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов“, те Никици Барићу из Института за хрватску повијест на пријатељским саветима и помоћи током рада на овој књизи. Изузетну захвалност дугујем колеги Сергеју Павлову из Архива спољне политике Руске Федерације, као и пријатељима из Руског архива социјално-политичке историје у Москви.

Увод

Краљевина Југославија и распад „Версајског система“ у Европи 1

Међународни поредак обликован на Конференцији мира у Паризу и санкционисан низом мировних уговора потписаних током 1919. и 1920, који је имао за циљ да утврди стечене позиције сила победница у минулом светском рату и да онемогући ревизионистичке тежње поражених земаља, средином тридесетих година се нашао у озбиљној и свеобухватној кризи. Ранији међународни политички изазови везани за спречавање ревандикационих тежњи Аустрије, Мађарске и Бугарске, страх од могуће рестаурације Хабзбуршке монархије и „црвене опасности с Истока“, као и италијанске тежње да приграби оно што јој је било обећано у виду компензације и награде за улазак у рат на страни сила Антанте, а што након рата није добила, све више су уступали место стрепњама које су имале реално утемељење у опасности да све агресивнији Хитлерови и Мусолинијеви режими не угрозе већ начет и нагрижен систем европске колективне безбедности. Нови међународни проблеми, нови страхови и стрепње, као и убрзана динамика међународних односа нису утицали само на промену карактера тих односа, већ и на суштинску метаморфозу спољнополитичких приоритета појединих земаља, редефинисање постојећих савезничких односа и релација, али и на свеprisутније стварање нових савеза и коалиција заснованих делом на реалполитичкој, а делом и на идеолошкој основи. Нова савезништва су брисала дотадашње супротности, отварала нове међународне перспективе, али и сужавала преко потребан маневарски простор великих сила.

У епицентру међународних збивања, нашле су се Немачка и Италија, које су све активнијим међународним наступом, брзином

предузетих мера и акција успевале да потресу устањени и донекле успавани међународни поредак, али и да, више него смелим спољнополитичким потезима, диктирају темпо међународних односа. Јасни наговештаји радикализације немачке спољне политике постали су видљиви кад је 1933. године вођа националсоцијалистичке партије Адолф Хитлер легалним путем у парламенту изабран за немачког канцелара. Тај моменат обележава почетак остварења раније зацртаног партијског програма који је на међународном плану предвиђао у првој фази ослобађање Немачке тешких обавеза које су јој наметнуте миром у Версају, а потом агресивне експанзионистичке кораке у Централној, Јужној и Источној Европи. До 1937, Немачка је успела, користећи инертност и неусаглашеност у ставовима великих сила, да ојача сопствену оружану силу, отворено кршећи одредбе мировног уговора, да се одрекне Локарно пакта, ремилитаризује Рајнску област и да озбиљно угрози аустријски суверенитет. Оштре мере дискриминације уперене против Јевреја, наилазиле су на јасне осуде светског јавног мњења, али је међународна реакција изостала. На сличан начин, Италија је интервенцијом у Абисинији практично ставила међународну јавност пред свршен чин. Краткотрајни отпор етиопског народа није створио неопходне услове тромој и неодлучној међународној заједници да реагује, нити су разједињене западне силе реално биле у могућности да учине нешто више од вербалне осуде, увођења санкција Италији и, на крају, одустајања од предузетих мера, уз образложење да њима нису постигнути жељени ефекти. Јасно су се назирале италијанске тежње на простору Северне Африке и Балкана, али је као и у случају Немачке, механизам колективне безбедности оличен у Лиги народа остао инертан.

На другој страни, западне силе су покушавале да парирају јачању италијанских и немачких претњи учвршћивањем постојећих савеза, али и трагањем за новим обрасцима система европске колективне безбедности. Међусобно супротстављени интереси, инертност и неодлучност у реакцијама, идеолошке предрасуде и анимозитети, али и одсуство реалне перцепције нивоа опасности по међународни мир и стабилност, утицали су на изузетно спору динамику међународног споразумевања и деловања. Последице стварања тзв. Источног пакта безбедности, чију је окосницу чинио француско-совјетски пакт, претиле су да изазову нову кризу и Немачкој пруже алиби за непоштовање међународно преузетих обавеза. Немачко упорно непристајање на било какав пакт те врсте, а затим и искоришћавање

француско-совјетског пакта у виду повода за сопствено одрицање од Локарна, отворило је посебан дипломатски простор за немачку експанзију. Британска подршка совјетско-француском споразуму дала је посебан значај и импулс процесу споразумевања између СССР-а, Велике Британије и Француске. Прикључење Чехословачке том пакту је ојачало блок који се још увек само назирао, док је пољско дистанцирање, уз постојано инсистирање на постојећем споразуму о ненападању с Немачком и немогућност превладавања идеолошких супротности и сукоба из прошлости са Совјетским Савезом, ту земљу ставило у незавидну спољнополитичку позицију. Западне силе су пред набујалом немачком и италијанском агресивношћу устукнуле и у случају Шпаније. Док су Француска и Велика Британија настојале да се не мешају у збивања у Шпанији, дотле су Немачка и Италија, помажући генералу Франку, индиректно стицале предност на самом терену. Совјетска помоћ републиканским снагама у Шпанији показала се недовољном и непотпуном.¹

И други савези настали на европском тлу су се суочавали са кризом сопственог функционисања. Мала антанта, установљена као савез између Југославије, Румуније и Чехословачке непосредно по завршетку Првог светског рата, базирана на систему билатералних уговора политичког и војног карактера и оријентисана на спречавање ревандикационих тежњи Мађарске, суочавала се од 1935. с постојаном кризом. Страх од Немачке приближавао је Румунију и Чехословачку Француској и Совјетском Савезу, док је југословенска спољна политика била више оријентисана ка очувању постојећих савеза са западним земљама, али и утврђивању чвршћих веза с Немачком. Пукотине су настајале и у односима према Совјетима, јер су се обе земље интензивно приближавале СССР-у, док је Југославија стајала на становишту да се неће приближавати нити пактирати са Совјетима, као ни да неће ступати у савезе уперене против Совјетског Савеза. Сасвим је било јасно да се Мала антанта суочавала с проблемом самог разлога сопственог егзистирања. Потенцијална обнова Хабзбуршке монархије, као и мађарске ревизионистичке тежње нису више представљале кључну спољну опасност за три земље савезнице. Исто тако, нестајањем тог основног разлога постојања савеза, појављивањем нових спољнополитичких изазова и,

¹ О односу Совјетског Савеза према дешавањима у Шпанији и совјетској уместаности у Шпански грађански рат опширније: S. G. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism*, London, 2004.

у директној вези с тим, апсолутно нових партикуларних интереса појединих земаља чланица Мале антанте, сама организација је запала у својеврсну кризу идентитета и реалне политичке сврсисходности. Све више и гласније, често и с најодговорнијих позиција, у земљама чланицама су се могли чути ставови да само егзистирање Мале антанте готово да и нема више озбиљан политички значај и потребну стратешку тежину.²

Балкански савез, настао као покушај балканских земаља да парирају свеобухватној економској кризи, политичким изазовима на тлу Европе, али и као покушај стварања чврстог инструмента очувања безбедности ових земаља, суочавао се с низом крупних проблема од самог настанка. На економском плану, аграрне и индустријски неразвијене земље су мало тога могле да понуде једна другој, будући да су им привредне и спољнотрговинске структуре биле скоро идентичне. У политичком смислу, читаву идеју о балканском јединству је у самом корену онемогућавало истрајно бугарско немирење с границама и условима који су јој одређени мировним уговором у Неију, чиме је Балкански пакт остао непотпун и, у политичком, економском, војном и географском смислу, незаокружен и недефинисан. На тај начин, Балкански споразум, на једној страни, и тврдоглаво бугарско истрајавање на ревизионистичким ставовима, на другој, у себи су носили клицу будућег сукоба. Немогућност превазилажења ранијих спорова, уз све присутнију тежњу великих сила ка интервенционизму, чинили су Балкан поприштем будућих крупних међународних спорова.

Сам почетак године 1937. је европску дипломатију ставио пред нове изазове, а да претходно ниједан од горућих међународних проблема није био ни приближно решен. Немачка и италијанска агресивност је све више добијала на интензитету, западне силе су споро и неодлучно реаговале док се грађански рат у Шпанији посебно разбукутавао. Истовремено, Италија и Немачка су упутиле трупе у Шпанију. Са службене стране, Италија је признала ангажман око

² О Малој антанти и југословенској политици према савезу с Румунијом и Чехословачком опширније: Ј. Јовановић, *Дипломајска историја Нове Европе*, I–II, Београд, 1939; М. Vanku, *Mala antanta, 1920–1938*, Titovo Užice, 1969; В. Волков, *Германо–југославские отношения и развал Малой Антанты 1933–1938*, Москва, 1966; Z. Sladek, *Mala dohoda*, Praha, 2000; Сладек, З, *Мала антиантита 1919–1938. Њене привредне, политичке и војне компоненти*, Београд, 2019; М. Стојадиновић, *Ни рај ни њакш*, Београд, 2002; J. Šeba, *Paměti legionáře a diplomata*, Praha, 2016.

40.000 својих војних лица, док је Немачка послала мање јединице, којима је Шпанија представљала својеврсни опитни полигон за оно што ће у Европи уследити неколико година касније, и посебне војне стручњаке у својству саветника. Пораз Франкових снага на Гвадалахари, представљао је преломни моменат за немачко и италијанско присуство у тој земљи. Компромитовани су италијански планови којима је било предвиђено заузимање Мадрида и Балеарских острва, као и остварење пресудног утицаја у западном делу Средоземља преко шпанске територије. Након тог пораза, Немачка је започела с повлачењем сопствених војних ефектива из Шпаније. Претрпљени пораз се одразио и на италијанску спољнополитичку позицију. Суочена с поразом у Шпанији, Италија склапа с Великом Британијом „дентлменски споразум“ који је за циљ имао суштинско регулисање односа у Средоземљу и декларативно италијанско одрицање од постулата тада већ откривених италијанских планова у региону. Споразум склопљен 2. јануара 1937. је подразумевао очување пређашњег стања на простору Средоземља, односно гарантовање слободне пловидбе и пролаза на обе стране, као и очување шпанске независности у њеном пуном територијалном обиму. Међутим, оно што је слабило британску, а јачало италијанску позицију била је условљеност даљих разговора о питању статуса Шпаније и Средоземља, као и разматрање етиопског проблема повлачењем свих италијанских добровољаца из Шпаније, што у потпуности није учињено све до краја грађанског сукоба у Шпанији 1939. На тај начин је Велика Британија, која је животно била заинтересована за стабилност средоземног региона, суштински доживела пораз. Суочена с озбиљном радикализацијом међународне ситуације, Велика Британија се фебруара исте године одлучила на драстично повећање војних издатака у наредних пет година.

Француска и Велика Британија су, у вези с грађанским ратом у Шпанији, истрајавале на позицији заузетој на самом његовом почетку. Политика немешања у унутрашњи оружани сукоб је у судару с активним немачким и италијанским ангажманом трпела свакодневне поразе. Стварајући Одбор за немешање дошле су у ситуацију да ту међународну институцију супротна страна извргава руглу на сваком кораку. Та институција је претворена у својеврсну арену у којој су се више вербално него суштински препирале две сукобљене стране на штету Шпаније. Владе Велике Британије и Француске су живеле у уверењу како су успеле да спрече почетак ширег сукоба, чији би повод био рат у Шпанији, док су Италија и Немачка гајиле

наде да ће у случају победе генерала Франка Италија добити Балеарска острва, а Немачка Мароко. Ипак, суочене с редовним провокацијама, Француска и Велика Британија су реаговале на њих посебном опоменом Немачкој и влади генерала Франка. Тражећи да се престане с праксом својеврсног гусарства немачких и италијанских бродова у Средоземљу, Велика Британија је оштро запретила. Убрзо се у Ниону, септембра 1937, састала конференција држава средоземног басена, која је донела одлуке о престанку „тероризма на мору“. Потом је престала активност маскираних подморница. Тако је постала видљива француска и британска одлучност да се дистанцирају од мешања у грађански сукоб у Шпанији, али и јасно опредељење за заштиту сопствених интереса у региону.

Кад је реч о ситуацији на простору централног дела европског континента, Немачка се нашла у недоумици. Претпостављало се да Велика Британија инсистира на непромењивости граница у том делу Европе, као и да Италија има одређене резерве према прикључењу Аустрије Немачкој. Долазак Мусолинија у Берлин септембра 1937, сјајан дочек који му је приређен и атмосфера која је владала током немачко-италијанских разговора јасно су указивали да између две земље постоји консензус о свим питањима битним за међународне односе у Европи. Тиме је Немачкој омогућен отворенији приступ аустријском питању. Немачко дистанцирање од активније политике према Аустрији, присутно од 1935. у циљу спречавања потенцијалног конфликта с Италијом као најважнијом немачком савезницом, више није било потребно. Берлин је имао слободне руке за активнији наступ према Аустрији. Посета британског министра Халифакса Берлину, новембра 1937, развејала је све сумње. Било је јасно да се Велика Британија неће супротставити Немачкој ако буде посегла за присаједињењем Аустрије. Пут будућем аншлусу Аустрије је био отворен. Ранија немачка страховања од могућег британско-француског зближавања и њиховог противљења немачком прикључењу Аустрије показала су се као потпуно неоправдана. Сам крај 1937. је карактеристичан за немачку спољну политику. Новембра 1937, Хитлер је најближем кругу сарадника објавио планове за будућа наступања. Изложио је да се ближи погодан моменат кад ће Немачка доћи у ситуацију да оствари и избори себи животни простор у Европи. Истицао је да се ради о ризичном подухвату који може бити остварен искључиво силом тј. оружјем и да се с остварењем плана мора почети одмах, јер ће у блиској будућности Немачка изгубити предност над конкурентима. Тиме је јасно зацртан редослед потеза

који ће уследити почетком наредне 1938. године, и који ће Европу и свет увести у нови светски сукоб.

Оно што је додатно отежавало спољнополитички положај Велике Британије и Француске, тичало се унутрашње политичке ситуације. Маја 1937. је пала Балдвинава влада, која се с нараслим међународним апетитима Италије и Немачке борила од 1935. године. Балдвина је на челу британске владе наследио Чемберлен. И Балдвинов, и новоформирани Чемберленов кабинет, полазили су од претпоставке да постоји могућност нагодбе с Немачком и Италијом. Због тога су повлачени спољнополитички потези који нису у потпуности били у интересу Велике Британије, а који су на другој страни озбиљно угрожавали престиж Велике Британије као једне од водећих светских сила. Не треба занемарити ни околности у којима је Велика Британија спорашћу и млакошћу сопствених реакција у односу на ауторитарне земље, какве су биле Италија и Немачка, у светском јавном мњењу срозавала углед и вредности парламентарне демократије. Са сличним проблемима се суочавала и Француска, на чијем се челу од јуна 1936. налазила влада Народног фронта, коју је предводио социјалиста Леон Блум. Била је то прва француска влада коју су у потпуности водили социјалисти. Влада је започела с радикалним политичким и економским реформама. Повећање надница, скраћење радног времена и низ других мера, имали су задатак да подстакну производњу и ојачају домаће тржиште. Међутим, у пракси нису постигнути очекивани ефекти. Дошло је до таласа штрајкова, али и незадовољства у финансијским круговима. Сукоб између левичара и десничара је претио да ескалира. Сам Блум је био присталица интервенције у Шпанији, али је одустао у страху да би такав потез неминовно изазвао реакцију у самој Француској и увео је у грађански сукоб. Сукоб унутар владиног блока, разилажење комуниста и социјалрадикала, низ штрајкова и инцидената, све то је утицало на Блума да одустане од започетих реформи и поднесе оставку у јуну 1937. године. Уследило је формирање Шотанове, а потом и Даладјеове владе, које су одржале Народни фронт на власти још годину дана. Унутрашња нестабилност, нагомилани економски и политички проблеми, али и војна неспремност нису дозвољавали Великој Британији и Француској да одлучније реагују на спољнополитичком плану.

Крајем 1937. Адолф Хитлер, охрабрен посустајењем међународне заједнице и успесима својих спољнополитичких потеза, најавио је агресивније деловање у најближем окружењу. Полазећи од тога да је Немачкој потребно шире стратегијско осигурање, као и безбеднија

сировинска база, сматрао је да брзом акцијом треба освојити Аустрију и Чехословачку. Тиме би се, по његовом мишљењу, отклонила потенцијална опасност са бокова у моментима коначног војног окршаја са западним савезницима, осигурало снабдевање неопходним потрештинама и ојачао „немачки животни простор“. Прва се на путу немачког освајања нашла Аустрија. За разлику од првог покушаја присаједињења дине 1934, у новонасталим околностима Италија није наступала са позиција браниоца аустријске независности, већ као чврст савезник Немачке. Наиме, немачко-италијанско савезништво, уобличено новембра 1937. Антикоминтерна пактом, проузроковано заједничким незадовољством постојећим међународним поретком и подстакнуто немачком подршком Италији у моментима кад је трпела међународне санкције због интервенције у Абисинији, почело је да производи дејство на међународној сцени. Тумачећи британску помирљивост као слабост, процењујући да ће још један агресивни акт Немачке поново проћи некажњено, Хитлер се одлучио за конкретну акцију. Најавивши, говором у Рајхстагу, да Немачка не може бити равнодушна према судбини више милиона Немаца, немачке трупе су 13. марта 1938. умарширале у Аустрију. Француска и Велика Британија су формално протестовале, али нису спречиле немачко присаједињење Аустрије. С политичке карте Европе је нестала једна суверена земља, чије је егзистирање гарантовано мировним уговором. Западни савезници су дубоко веровали да ће тиме нацистички апетити бити задовољени.

Упркос све агресивнијој немачкој политици, реакције Француске и Велике Британије су и даље биле помирљиве. Закупљена унутрашњим проблемима, Француска је на међународној сцени имала све мањи утицај, док је Велика Британија све жустрије преузимала вођство у европским пословима. Спроводећи политику непровоцирања Немачке, Британија је отишла и корак даље. Убрзо по аншлусу Аустрије, уследило је потписивање уговора са Италијом. Тим уговором, Велика Британија је признала Италији права у Средоземљу, на Блиском истоку и у Африци, истовремено потврђујући све претходне уговоре. Истом приликом, Британија је признала и анексију Абисиније. На другој страни, Италија се обавезала да ће повући своје „добровољце“ из Шпаније. Француска се сложила с британским потезом. Супротстављајући се италијанској и немачкој експанзији, Велика Британија је настојала да ојача своју позицију на Балкану покушавајући да преко чланица Балканског пакта оснажи економски утицај појачаном куповином различитих роба и агресивнијом кредитном

политиком у тим земљама, чиме је требало ограничити немачки и италијански економски монопол у региону. Осујеђујући такве британске иницијативе, Немачка је јачала економске притиске.³

Насупрот увреженом мишљењу да ће се немачка експанзија зауставити присаједињењем Аустрије, она је отворила питање своје мањине у Чехословачкој. Незадовољна уступцима чехословачке владе, постављала је нове услове доводећи ситуацију до усијања и Европу на ивицу рата. Криза је започела септембарским говором Адолфа Хитлера у Нирнбергу, што је проузроковало немире у Судетској области. Немачка је на новонасталу кризу одговорила војним притисцима. Суочена с ратном опасношћу, Британија је поново реаговала помирљиво. Њен премијер Невил Чемберлен је три пута путовао у Берлин покушавајући да изнађе мирно решење уз помоћ Италије. Цена договора је било жртвовање Чехословачке. Споразумом у Минхену од 29/30. септембра 1938. Судетска област је предата Немачкој. Већ сутрадан, немачке трупе су започеле са запоседањем Судета. Британски премијер је ликовео. Уверен да је мир спасен, беспштедно је ширио потпуно неосновани оптимизам. Француска је реаговала на сличан начин. И она је, попут Британије, потписала с Немачком мирољубиву декларацију.

Чехословачку нису спасле велике силе. Одбрамбени уговор с Француском, уговор са Совјетским Савезом, припадност Малој антанги јој нису помогли. Уследило је даље комадање њене територије. Убрзо је пољска влада поставила ултиматум захтевајући Тјешинску област, а већ новембра 1938. Бечком арбитражом Италије и Немачке, Чехословачка је морала да Мађарској преда делове поткарпатске Украјине и Словачке. Тиме је версајски поредак био темељно начет. Британски и француски углед и утицај су опадали. Немачка и Италија су биле у експанзији. Немачка је увећала територију и приграбила области богате природним ресурсима. Њен ратни потенцијал је бивао све јачи. То је на самом делу давало посебан импулс мањим ревизионистичким земљама, попут Мађарске и Бугарске, које су тежиле темељној ревизији постојећег поретка.⁴

³ О немачком економском продору на Балкан опширније: V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza i Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd, 1987; Д. Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1933–1941)*, Нови Сад, 2019.

⁴ О односу Совјетског Савеза према Минхенском споразуму и његовим реперкусијама на односе међу балканским земљама опширније: J. Hochman, *The Soviet*

Нова фаза убрзаног распадања версајског поретка у Европи је почела марта 1939. Започети процес растакања чехословачке државе се приближавао финалу. Уследило је проглашење словачке независности. Новопроглашена држава се одмах нашла под заштитом Трећег рајха. Истовремено, немачке трупе су заузеле Чешку и Моравску, над којима је заведен немачки протекторат. Британски и француски протести због немачког кршења одредаба Минхенског споразума нису давали стварне резултате. Штавише, уследио је нов агресивни потез Немачке – само неколико дана по поништењу чехословачке независности, Немачкој је припојена област Мемела, одузета од Литваније. Агресивна политика Немачке је разбила постојеће илузије о могућности споразума с Трећим рајхом. Суочене с немачком безодзирношћу, Француска и Велика Британија су Пољској дале гаранције да ће је бранити у случају немачког напада.

Ни немачка савезница Италија није седела скрштених руку. Охрабрена немачким успесима и инертношћу међународне заједнице, Италија је, позивајући се на неиспуњене обавезе из Лондонског уговора, затражила поједине делове француских колонија у северној Африци. Како је Француска одлучно одбацила такве захтеве, она се окренула Албанији, којој је деценијама систематски наметала свој војни, политички и економски утицај. Априла 1939. је уследио италијански ултиматум албанској влади. Незадовољавајући албански одговор је довео до италијанске војне интервенције. Проглашењем персоналне уније, Албанија је постала део италијанске империје. Британија и Француска су на такав италијански потез реаговале проширивањем постојећих гаранција Румунији, Грчкој и Пољској. Осокољене новим успесима, Италија и Немачка су ојачале постојеће савезништво потписивањем „Челичног пакта“ 22. маја 1939. Убрзо је Антикоминтерна пакту приступила и Мађарска, а Румунија се низом политичких и економских корака убрзано приближавала Немачкој, удаљавајући се притом од Француске и својих традиционалних савезника. Такође, и крај грађанског рата у Шпанији је протекао у знаку немачког и италијанског престижа. Пораз републиканских снага у Шпанији је довео до отвореног немачког и италијанског тријумфализма. Уплашене немачким продором, западне силе су се окренуле Совјетском Савезу који је изненада постао врло пожељан

Union and the Failure of Collective Security 1934–1938, London, 1984; V. K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Beograd, 1987; H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis and the Coming of World War II*, London, 2004.

партнер, али је упркос обостраним настојањима, трипартитни споразум изостао.

Лето 1939. Европи је донело нову кризу. Иако је почетком године пољска влада интензивно преговарала с Немачком, немачка влада је након англо-француских гаранција Пољској, априла 1939, отказала декларацију о ненападању из 1934. године. На другој страни, преговори између западних савезника и Совјетског Савеза су текли споро и неодлучно. Услед совјетског инсистирања на ширим гаранцијама, на Западу су се појавиле сумње у стварне совјетске намере. Званична Москва је показала заинтересованост да одмах ступи у преговоре са западним савезницима, што је у Берлину изазвало брзу контрареакцију. Започети разговори између Британаца, Француза и Совјета су брзо запали у ћорсокак због совјетског инсистирања на праву проласка њихових трупа преко територија Пољске и Румуније у случају немачког напада на западне савезнике или земље које би споразумом добиле гаранције. Пољска није дала потврдан одговор, док су Французи упркос таквим околностима били спремни да потпишу споразум. Совјети су понуду одбили, условивши потпис румунским и пољским пристанком. Пасивна британска политика је подстакла Совјете да се окрену преговорима са другом страном, односно да одговоре немачким понудама које су ишле паралелно са преговорима са западним савезницима. Исход тајних преговора је било потписивање уговора о ненападању и тајног протокола о разграничењу сфера утицаја на Балтику, при чему су се Финска, Летонија и Естонија нашле у совјетској, а Литванија у немачкој зони утицаја, као и у Пољској, док је Совјетима признато право на Бесарабију.⁵ Неуспех преговора између Совјета и западних сила, као и постигнут споразум са Совјетима, охрабрили су Хитлера да убрзо ступи у акцију. Преговори који су почели с Француском и Великом Британијом прекинути су немачким нападом на Пољску. Италијанска дипломатија је настојала да се у новонасталим околностима држи неутрално, покушавајући да Немачку одговори од рата с

⁵ О преговорима између СССР-а и Француске и Велике Британије, као и о немачко-совјетском споразуму опширније: Г. К. Жуков, *Успомене и размишљања*, Београд, 1969. г. Городецкиј, *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз*, Москва, 2008; М. Мелтюхов, *Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу 1939–1941*, Москва, 2008; В. Наджафов, *Пакт изменивший ход истории*, Москва, 2015; А. Л. Нарочницкиј, *СССР в борьбе против фашистской агрессии 1933–1945*, Москва, 1986.

Пољском и западним савезницима. Немачка је прихватила њену неутралност услед неспремности да одговори на италијанске захтеве и потребе очувања савеза с том земљом.

Ново усложњавање међународних односа, затекло је југословенску државу у озбиљној политичкој и економској кризи. Непрестане тензије на границама које су југословенску краљевину пратиле од самог настанка, низ нерешених унутрашњих проблема и снажан талас светске економске кризе који је Југославију заплуснуо тридесетих година, усложњавали су њену међународну позицију и истовремено јој слабили спољнополитички капацитет. Стална опасност на границама с Италијом, Бугарском и Мађарском, ривалство с Италијом на простору Албаније и страх од Хабзбуршке рестаурације у Аустрији, више од једне деценије су исцрпљивали југословенску дипломатију. На другој страни, релативно добри односи с Грчком, савезништво с Румунијом и Чехословачком у оквиру Мале антанте, а потом и Балкански пакт представљали су гаранте безбедности југословенских граница. Стара савезништва с Великом Британијом и Француском, искована у годинама Првог светског рата, за Краљевину Југославију представљала су стубове заштите њених интереса од великих сила. Са Совјетским Савезом нису постојали дипломатски односи. Југословенска влада и краљ Александар су стајали на становишту да не треба признати револуционарне промене које су се десиле у тој земљи. У таквом инсистирању је југословенска краљевина остала усамљена на европском континенту. Њене савезнице из реда великих сила, а потом и Мале антанте, учиниле су то већ неколико година по проглашењу Совјетског Савеза. Југословенска спољнополитичка позиција је била посебно уздрмана након атентата на краља Александра. Његовим одласком са животне и политичке сцене нестао је неприкосновени ауторитет који није симболизовао само јединство државе, већ је својим угледом у међународној арени земљи обезбеђивао посебно место.

Нова влада образована 1935. под председништвом агилног и предузимљивог финансијског стручњака Милана Стојадиновића, који је истовремено предводио и спољнополитички ресор, у условима тешке унутрашње кризе, суочена с низом спољнополитичких изазова, настојала је да редефинише сопствене спољнополитичке постулате. Оцењујући да Краљевина Југославија у блиској будућности неће бити у стању да осигура сопствену националну безбедност ослањајући се на постулате и инструменте установљене непосредно по завршетку Првог светског рата, Стојадиновићева влада је

покушала да изнађе нова решења која би осигурала стабилне међународне позиције. То уверење је полазило од става да се геополитичка ситуација у Европи нагло променила након Хитлеровог доласка на власт, и да се између Југославије и њених западних савезника створила снажна баријера коју су чиниле силе Осовине од Северног мора до Средоземља. У тим околностима, Југославија је остала без непосредне везе са својим савезницима. Процењивало се да у евентуалном ширем сукобу савезници неће бити у стању да непосредно помогну Југославији. Спољнотрговински биланс Краљевине Југославије је, такође, наметао потребу другачијег спољнополитичког наступа. Југославија се придржавала и у потпуности спроводила политику економских санкција према Италији, које је увело Друштво народа због италијанске интервенције у Етиопији. До тада је удео Италије у југословенској спољној трговини износио 20%. Југословенска влада се током примене санкција обратила француској и британској страни за помоћ, молећи их да јој својим спољнотрговинским аранжманом надоместе део насталог губитка. Британски и француски одговор је био позитиван, али су мере које су у том смислу предузете дале готово симболичне резултате. Како је италијанска привреда током режима санкција успела да пронађе нова тржишта, њен удео у југословенској спољнотрговинској размени је након укидања међународног ембарга износио једва 8%. Сасвим је било јасно да је југословенска привреда комплементарна с италијанском, али зато потпуно некохерентна с француском и британском. Једноставно, Велика Британија и Француска нису могле да купују у Југославији ону врсту робе коју су добијале из сопствених колонија.

Влада се у тим околностима нашла пред изузетно тешким задацима. Традиционална савезништва су наметала посебне обавезе, како политичке тако и сентименталне природе, док је спољнополитичка ситуација тражила брзо и ефикасно реаговање и приближавање силама које у минулим временима нису имале благонаклон став према југословенској држави. Излаз из деликатне међународне ситуације, Стојадиновићева влада је покушала да нађе инсистирајући на очувању старих пријатељстава и тешком муком стечених међународних позиција, те отварању и интензивирању односа са силама с којима до тада није имала задовољавајући ниво међусобних односа, а чији је утицај на међународној сцени нагло порастао, као и у нормализацији и развијању односа са земљама у суседству и региону. Управо таква спољнополитичка настојања су врхунац доживела током 1937. кад је југословенска дипломатија низом динамичних

спољнополитичких акција успела да и формално и суштински утврди односе са старим савезницима, отвори нове спољнополитичке излазе и канале, те регулише и ојача односе са суседима и регионалним силама.

У годинама које су уследиле након окончања Првог светског рата, најзначајнија југословенска савезница из реда великих сила је била Француска. Дубина политичких, економских, војних и културних веза је у многим елементима стављала Југославију у скоро зависан положај од Француске. Уговором о пријатељству из 1927, тај однос је и формално санкционисан. Ослањање на Француску није за Југославију представљало само меру очувања безбедности земље, већ се радило и о практичном усвајању модела и угледању на француски начин сагледавања међународних односа. Управо је 1937. била година у којој су југословенско-француски односи доживели једну од тачака кулминације, али су и нагостили озбиљну кризу. Како је те године истицао Уговор о пријатељству, потписан 1927. с роком важења 10 година, француска страна је предложила продужење уговора, али на опште изненађење југословенске стране предвиђено је да нови рок трајања уговора буде пет година. Сами разговори премијера Стојадиновића с француским званичницима нису много обећавали. Потпуна неодређеност француског премијера и министра спољних послова, инсистирање на механизму Друштва народа као једином чувару мира у Европи и игнорисање претеће опасности изненадили су југословенску делегацију. Сем тога, југословенски премијер није добио ниједну конкретну гаранцију за очување независности у случају озбиљнијег сукоба на тлу Европе. Потписани су и нови трговински уговор и споразум о плаћању, али је свеопшти утисак наше дипломатије био разочаравајући.⁶

Страх југословенске дипломатије појачавало је горко искуство из претходне године. Како су Француска и Велика Британија практично устукнуле пред дрском немачком ремилитаризацијом Рајнске области, марта 1936, југословенска дипломатија се уплашила реакције великих сила у случају да Југославија буде војно угрожена. Сматрало се да је Југославија тада већ традиционално била угрожена са запада од Италије, а да ће је у перспективи са севера притиснути

⁶ О југословенско-француским односима опширније: V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd, 2006; M. Стојадиновић, *Ни рат ни њакѝ*, Београд, 2002.

Немачка, пошто се прикључење Аустрије Немачкој чинило сасвим извесним. Процењивало се да Југославија има веома мало времена и врло узак маневарски простор да избегне ту врсту притиска, јер се сматрало да она низом нерешених унутрашњих питања, и суочена с озбиљним проблемима, неће моћи да издржи. Исто тако, у анализама се полазило од претпоставке да привремени гарант југословенске безбедности апсурдно представља несагласност између Италије и Немачке, кад је о будућој балканској политици реч, па је закључено да је тај изузетно кратак рок у коме би југословенска дипломатија морала да изнађе оптимално решење ограничен тренутком поклапања немачких и италијанских интереса. Француска дипломатија се није трудила да разуме узроке југословенског страха. Објашњења да Југославија остаје чврсто у тaborу савезника и да постоји потреба споразума с Италијом како би у првим фазама будућег сукоба избегла судбину лаког немачко-италијанског плена, мало ко је у Паризу желео да саслуша, а још теже да разуме. Истовремено, Француска која се налазила у тешким економским и социјалним проблемима реално није ни могла Југославији да пружи већу помоћ, нити да јој да озбиљније гаранције за будућност. Француски ставови су на извештан начин деловали изненађујуће, али су несумњиво имали и ефекат отрежњења. Раније чврсто савезништво, изузетно јак емотиван однос према Француској, сећање на заједничке ратне епопеје са Солунског фронта и године угледања на ту земљу у пракси су се суочавали с реалном политичком ситуацијом која је захтевала брза решења. Иако је формално савезништво с Француском било ојачано, југословенској дипломатији је било сасвим јасно да будућа решења мора потражити и на другој страни. Године чврстог ослонаца на Француску у међународној арени представљале су прошлост.

Југославија је настојала и да ојача односе с Великом Британијом, али је и ту наилазила на читав низ проблема. За Велику Британију је Југославију везивало савезништво из ратних дана, али се она све до средине тридесетих година држала дистанцирано према Балкану. Њена колонијална моћ је Југославији уливала извесно поверење у случају неког будућег сукоба. Исто тако, југословенска дипломатија је сматрала да Велика Британија има изузетно снажне интересе на простору Средоземља и да је њена заинтересованост за тај регион у блиској вези с очувањем спољне безбедности југословенске краљевине. Међутим, већ на самом почетку 1937. је из Лондона уследио деманти таквог уверења. Након потписивања „џентлменског споразума“ с Италијом, југословенска дипломатија је честитала британској

и изразила посебно задовољство сматрајући да су на тај начин обезбеђене и југословенске границе. Из Лондона је стигао одговор који за југословенску страну није био нимало очекиван, а ни пријатан. У најдиректнијој форми је јасно речено да британска влада тим споразумом није на себе преузела никакву обавезу везану за очување неповредивости југословенских граница. Било је јасно да је Велика Британија, упркос понижењима које је свакодневно доживљавала с Мусолинијеве стране, чврсто опредељена за политику споразума с Италијом. Но, и поред британског негарантовања југословенске безбедности и суштинског искључивања Југославије и њених интереса из споразума с Италијом, договор између Италије и Велике Британије је Југославији давао нужан маневарски простор. Тиме је отворана могућност југословенско-италијанског споразума који не би угрожавао односе Југославије и Велике Британије, услед британског чврстог залагања за споразум с Италијом.

Октобра 1937, југословенски премијер и министар спољних послова Милан Стојадиновић је посетио Велику Британију. Састао се с премијером Чемберленом и министром иностраних послова Идном. За разлику од Француза, Британци су показали више разумевања за положај Југославије, истичући да чврсто верују у политику споразума с Немачком и Италијом, као и у опредељење Хитлеровог режима да очува мир у Европи. Било је сасвим јасно да се Југославија у будућим дешавањима не може ослонити ни на Велику Британију ни на Француску, већ да нам преостаје да сами покушамо да изнађемо погодно решење, уклапајући сопствене интересе у политичка стремљења своје две моћне савезнице. Истовремено, услед француске заморености сопственим унутрашњим проблемима и, директно повезане с тим, њене међународне неактивности, отварао се простор за јачање југословенско-британских веза због снажне британске заинтересованости за очување интереса на простору Средоземља. Како је њихов интерес превасходно био усмерен ка осигурању залеђа Средоземља и држању италијанских интереса под контролом, уз спречавање немачке пенетрације у тај басен, југословенској дипломатији је било јасно да ће Југославија у будућим догађајима заузимати посебно место у британској политици. Тренутно британско инсистирање на споразуму с Немачком и Италијом је искључивало давање посебних гаранција Југославији, али је јасно показивало британску заинтересованост за регион, а самим тим и за југословенску позицију. Југословенска страна је била тога свесна и у контактима с британском страном живо је настојала да обезбеди

свој положај, чврсто верујући да ће у блиској будућности став Велике Британије према Југославији имати посебну важност.

Истовремено, Велика Британија је на индиректан начин успела да истисне пресудан француски утицај у Југославији и да заузме њено до тада неприкосновено место најутицајније западне силе, како у Југославији тако и на Балкану. Учвршћивање односа између Југославије и Велике Британије, за југословенску дипломатију је отварало посебне перспективе, пре свега у погледу готово подударних ставова у односу на политику споразумевања с Италијом и Немачком, али и даље није пружало озбиљне гаранције у случају директне спољне угрожености. На тај начин се Југославија нашла у својеврсном спољнополитичком вакууму, принуђена да трага за новим решењима.⁷

Од првих дана постојања, југословенска краљевина се сучељавала с Италијом. Иако су односи између Краљевине Србије и Италије били веома добри, новостворена југословенска држава се с Италијом конфронтирала због границе у Далмацији и италијанских претензија на том простору. Такође, једну од тачака неспоразума у међусобним односима представљала је и Албанија. Борба за утицај у тој земљи и југословенски страх да ће је Италија потпуно затворити на Јадрану уколико се учврсти у Албанији, представљали су један од сталних генератора сукоба. Зато су, ако се изузме средина двадесетих година, односи између Италије и Југославије све до 1935/36. протекли у знаку непрестаних сукоба и неразумевања. Француска влада је након смрти краља Александра слала сигнале југословенској да регулише односе с Италијом, како би онемогућила стварање италијанско-немачког савеза. И с италијанске стране су долазили позитивни сигнали. У моментима суочавања с великим силама кад се радило о Абисинији, а Немачка претила да прикључењем Аустрије постане сусед и отвори питање статуса Јужног Тирола, Италији се наметало као неопходно регулисање односа с Југославијом.

Након дужих припремних разговора, преговори о закључењу посебног споразума између Југославије и Италије започели су крајем 1936. године, повољно су се развијали и преко нарочитих емисара је уговорено да будући споразум буде у оквирима стандардног уговора

⁷ О југословенско-британским односима опширније: Ј. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе*, I–II, Београд, 1939; Ј. Ноптнер, *Југославија и кризи 1934–1941*, Београд, 1965; М. Стојадиновић, *Ни рати ни љакти*, Београд, 2002; В. Кризман, *Ванјска политика југословенске државе 1918–1941. Дипломатско-историјски pregled*, Zagreb, 1977.

о пријатељству и међусобном консултовању. На брзину и ефикасност преговора су утицали италијанско настојање да у условима неповољног развоја ситуације у Шпанији постигне важан спољно-политички успех, као и Стојадиновићева жеља да преговоре оконча пре седнице Сталног савета Мале антанте, на којој би свакако био принуђен да пружи јасне одговоре и да чврсте гаранције на многобројна потенцијално неугодна питања представника земаља савезница. Италијанска страна је покушала да читавом споразуму да нову димензију, инсистирајући и на војном савезу. У пракси би то значило да Југославија приступа војној осовини Берлин-Рим, што је за југословенску дипломатију било апсолутно неприхватљиво. Обе стране су се сагласиле с основним принципима будућег споразума, који су се односили на превладавање сукоба из прошлости, предупређење било каквих изненађења у блиској будућности и јачање добросуседских односа и међусобне економске размене.

Уговор су 23. марта 1937. у Београду потписали италијански министар спољних послова гроф Ђано и његов југословенски колега Милан Стојадиновић, и био је орочен на пет година. Истовремено је закључен и привредни споразум о појачаној економској размени. Постигнутим споразумом је Италија ојачала своју позицију и у односу на своју главну савезницу Немачку, али и у односу на главног конкурента на Средоземљу – Велику Британију. Чинило се да је Југославија успела да нормализује односе са својим најзначајнијим супарником и тако обезбедила стабилност западне границе. Гарантовањем југословенских граница, Италија се директно одрекла претензија на Далмацију. Обавезала се и да ће сузбити усташку делатност на својој територији и гарантовати мањинска права Словенцима у Јулијској Крајини. Овај италијанско-југословенски споразум је задао ударац и мађарским и бугарским ревизионистичким тежњама. Дотадашња италијанска подршка бугарским и мађарским захтевима је обустављена, што је ојачало југословенски положај и у односу на те земље. Споразум с Италијом је отворио и питање места Албаније у међусобним односима. Југословенској дипломатији је било јасно да је Италија учврстила свој утицај на територији те земље и да за то има, што отворену што прећутну, подршку великих сила и да као таква сигурно неће одустати од оног што има. Југословенско настојање је ишло у правцу добијања обећања од Италије да у тој земљи неће чинити ништа без претходног обавештења и пристанка Југославије. Италијанска страна је такво обећање поштовала у наредних неколико година. За Југославију је споразум с Италијом

превазилазио оквире билатералног уговора и пружао у ближој перспективи могућност потпуног регулисања односа. Постигнути споразум је додатно учвршћен током посете југословенског премијера Стојадиновића Италији, децембра 1937. године. Том приликом је Стојадиновића примио и папа Пије XI. Упркос Стојадиновићевом страху да ће се отворити још један спољнополитички проблем и да ће римски папа инсистирати на питању односа између Краљевине Југославије и Свете столице, због проблема које је југословенска влада имала с ратификацијом Конкордата у парламенту, ватиканска страна није желела расправу о томе. На тај начин није истакнуто ново питање у релацијама између Ватикана и Југославије.⁸

Помпезни дочек Стојадиновића у Риму, упао је у очи британској и француској дипломатији. Политика коју су до тада безрезервно подржавали постала им је сумњива. Стојадиновићева изјава британском амбасадору да остаје при договореном у Лондону, успела је да делимично поврати пољуљано поверење. Приликом посете Риму, договорено је и продубљење међусобних економских веза и отпочињање разговора о будућој војној сарадњи. У моментима кад осовина Рим-Берлин још увек није била у потпуности осигурана, чинило се да Италији савез с Југославијом представља извесну меру осигурања у случају да планирано прикључење Аустрије Немачкој угрози виталне италијанске интересе у региону.

Реалполитички приступ нове југословенске владе одражавао се и на односе између Југославије и Немачке. Иако није било конкретних аранжмана, основа будуће сарадње је постављена непосредно након смрти краља Александра. Неколико учесталих приватних и званичних посета маршала Геринга, на симболичан начин је потврђивало да је нарасло немачко интересовање за Југославију. У контактима с Герингом, југословенски званичници су критиковали прогон Јевреја, што није наилазило ни на позитиван одјек, али ни на критику с немачке стране. На другој страни, Немачка није критиковала ни

⁸ О југословенско-италијанским односима опширније: G. Ciano, *Dnevnik*, Zagreb, 1948; V. Vinaver, „Politika Jugoslavije prema Italiji 1935–1941, *Istorijski zapisi*, 1/1968, str. 67–112; V. Stakić, *Moji razgovori s Musolinijem*, Minhen, 1967; Н. Д. Смирнова, *Политика Италији на Балканах 1922–1935. Очерк дипломатической истории*, Москва, 1979. Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd, 1987; М. Стојадиновић, *Ни рај ни љакџ*, Београд, 2002; Dž. H. Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939*, Bari, 2006; Б. Симић, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пројатанге*, Београд, 2019.

југословенско допуштање транзита јеврејских избеглица. Економски односи с Немачком су се налазили у фази успона, али је политичка страна односа између Југославије и Немачке још увек била у другом плану. Читава 1937. је протекла у знаку припрема закључења чвршћих економских, војних и политичких аранжмана с Немачком. Југославији је наруку ишло немачко упорно противљење рестаурацији Хабзбурга у Аустрији и донекле могући притисак на Италију у одређеном тренутку, док је за Немачку у условима економске кризе Југославија представљала значајну карику у ланцу пространства одређених као допунски привредни простор. Стојадиновићевој влади је Немачка, која се определила за излазак из економске кризе преко повећања производње, била значајна као спољнотрговински партнер од ког ће набављати индустријске производе неопходне за јачање сопствене индустрије и задовољење потреба тржишта. А за Немачку је Југославија била важно тржиште за пласирање вишкова своје индустријске робе, а заузврат по повољним набавним ценама да купује житарице и сировине потребне војној индустрији, која се налазила у експанзији. Уследио је низ дипломатских и политичких припрема које ће резултирати посетом југословенског премијера Стојадиновића Немачкој у јануару 1938. године. Стојадиновићева посета Берлину и сусрети с Хитлером и Герингом отворили су нову епоху југословенско-немачких односа. Отварањем још једног вектора југословенске спољне политике јачала је југословенска међународна позиција, тим пре што се и у погледу односа према Немачкој она тада подударала с политичким курсем који су према тој земљи заузеле Француска и Велика Британија. Полазећи у Берлин, Стојадиновића су Британци саветовали да наступа веома опрезно и да има на уму да ће се успостављањем присних односа с тоталитарним режимима изложити опасности не само да изгуби старе пријатеље, већ и да угрози општу стабилност, јер би то у одређеном моменту могло подстаћи Италију и Немачку да уђу у неку авантуру с чврстим уверењем да на својој страни имају Југославију. Отуда и Стојадиновићеви опрезни кораци у односима с Немачком нису у почетку реметили постигнуту сагласност у односима с традиционалним савезницима. Отварајући два нова правца сопствене спољне политике, Југославија није у потпуности променила курс своје спољне политике, јер је он био у сагласности са ставовима и принципима њених традиционалних савезница, али је демонстрирала способност самосталног деловања и одлучивања у међународним односима.

Још једно нерешено питање југословенске спољне политике се тицало односа на самом Балкану. Односи с Бугарском су и даље били заоштрени. Пораз у Првом светском рату и бугарско немирење с трајним губитком територија, утицали су на то да односи између Југославије и Бугарске од закључења мира у Неију до 1937, с изузетком покушаја нормализације односа у време владе Александра Стамболијског и покушаја краља Александра 1933/34, протекну у знаку сталних напетости. Учестале граничне тензије, упади бугарских комита на југословенску територију, као и њихови захтеви за ревизију граница, обележили су читаву епоху југословенско-бугарских односа. Југословенска страна је имала вишеструке мотиве за сређивање односа с Бугарском. Стварањем Балканског пакта, Бугарска је остала ван његовог окриља и као таква представљала извор потенцијалне нестабилности. Сем тога, угроженост Југославије са запада и севера је била веома снажна, тако да је требало санирати опасност која је претила са истока. Исто тако, проблем односа с Бугарском је у основи лежао у једном спољнополитичком питању иницираном и индукованом унутрашњом нестабилношћу на територији Македоније, где су вршљале групе комита убачене из Бугарске, на чије акције су југословенске снаге безбедности, посебно у време личне владавине краља Александра, реаговале репресалијама над сопственим становништвом. Сматрало се да ће се споразумом с Бугарском једноставно окончати стање тихог необјављеног рата на граници и пузајуће побуне на југу земље. Вођство југословенске дипломатије је сматрало да с Бугарском у том циљу треба склопити споразум о вечном пријатељству, који би имао само један члан. То је и договорено током посете премијера Стојадиновића краљу Борису крајем 1936. године.

Споразум о вечном пријатељству између две земље је потписан у Београду јануара 1937. На тај начин су нормализовани односи између Југославије и Бугарске, али је и даље била присутна сенка сумње коју су побуђивале горке успомене из Другог балканског и Првог светског рата. С тим у вези, плашећи се могућих компликација и могућности да Бугари ненадано промене ставове, југословенска влада је интензивирала контакте, посебно оне војне природе, са својим савезницама чланицама Балканског пакта, настојећи да се на тај начин осигура од изненадних промена у Бугарској. Југословенско опредељење за политику споразума с Бугарском, донекле је угрозило односе између Југославије и, на другој страни, Грчке и Румуније које су, такође, имале низ нерешених проблема с том

земљом. У почетку су се обе залагале за тројни југословенско-румунско-грчки споразум с Бугарском, док је Југославија инсистирала на билатералним уговорима који би иребалло да реше међусобна спорна питања. Румунија је страховала од јачања Бугарске, а Грчка од могућег југословенско-бугарско-турског зближавања. Румунија се с југословенско-бугарским споразумом сагласила тек након Стојадиновићевог образложења да му је споразум с Бугарима потребан и из унутрашњих политичких разлога како би током преговора с Хрватима онемогућио ослањање хрватског блока на помоћ с те стране, док се Грчка сагласила након добијања турских гаранција да ће јој притећи у помоћ у случају да Бугарска покуша силом оружја да издије на Егејско море. На тај начин је успешно санирана потенцијална штета коју је такав споразум могао да произведе на односе унутар самог Балканског пакта. На смиривање страсти је утицала и одлука Сталног савета Балканског пакта одржаног у Атини од 15. до 18. фебруара 1937. да ратификује војне конвенције склопљене новембра претходне године у Букурешту, које су се односиле на војну сарадњу у случају да Бугарска нападне једну од чланица Балканског пакта.⁹

Кад је реч о односима Југославије према Малој антанти, од 1935. године се постепено кристалисао став да је то организација коју је у извесном погледу време поразило и да је она могла ефикасно да делује у поретку установљеном по окончању Првог светског рата, а да у новим условима и сасвим измењеној геополитичкој ситуацији не може да одговори сврси због које је установљена. Уз то, опасност од које је требало да брани своје чланице, више се није исказивала као кључна, па је и сам опстанак Мале антанте доведен у питање. Југословенски премијер и министар спољних послова Милан Стојадиновић није крио анимозитет према самој организацији. У периоду између 1935. и 1937. Чехословачка и Румунија су се приближиле Совјетском Савезу. Југословенска дипломатија је иступала против таквих корака, сматрајући да ће пакт са Совјетима угрозити спољнополитички положај Чехословачке и индиректно је бацити у наручје Немачкој. У погледу односа са Совјетима, југословенска дипломатија је и даље истрајавала на ставу да Краљевина Југославија

⁹ О југословенско-бугарским односима опширније: *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934–1940)*, Београд, 1986; М. Стојадиновић, *Ни рај ни њакџи*, Београд, 2002; В. Божинов, „Пактът за ’вечно пријателство’, или осыществили се българо-югославското сближение, *Токови историје*, 1–2/2008, стр. 38–55.

не признаје СССР, али да неће ступати у савезе и пактове који би могли да угрозе Совјетски Савез.¹⁰

То је премијер Стојадиновић поновио и током разговора у Риму с Ђаном и Мусолинијем, који нису крили антипатије према тој земљи. Стојадиновић је истицао југословенску савезничку лојалност Чехословачкој, али је отворено критиковао њену спољну политику, истичући да њена дипломатија превише верује писаним уговорима, да Немачка савез Чехословачке и Совјетског Савеза доживљава као претњу сопственим интересима и да јој Француска и Велика Британија, у случају сукоба с Немачком, неће притећи у помоћ. Исто тако се југословенско приближавање Италији одразило и на функционисање Мале антанте. Италијанско отворено непријатељство према Чехословачкој, подстакнуто чехословачким анимозитетом према Мађарској и Немачкој као италијанским савезницама, у условима пактирања с Југославијом искључивало је чврсту сарадњу Југославије и Чехословачке. Изјава грофа Ђана у Београду да Чехословачка као држава мора да нестане, додатно је компликовала југословенско-чехословачке односе. Европска штампа је отворено писала да је Мала антанта на издисају и да јој је Југославија споразумом с Италијом задала самртни ударац, приклањајући се немачко-италијанској политици стварања билатералних пактова на штету колективне безбедности. Чехословачка страна се помирљиво односила према пакту, истичући да је решењем проблема једне чланице Мале антанте ојачан положај читаве организације и отворена могућност да и друге две чланице постигну сличне аранжмане, мада поједини дипломатски званичници нису крили зебњу и забринутост, плашећи се да је Чехословачка реално изгубила један од главних гараната сопствене националне безбедности и да мора тражити друге инструменте ван оквира Мале антанте. Румунија је настојала да се споразуме с Италијом, плашећи се да би у супротном могла доћи у стање потпуне изолације, уклештена између ревизионистички настројених Мађарске и Бугарске.

Отворило се и питање односа с Мађарском. Југославија је очекивала да ће после потписивања споразума с Бугарском, којим се

¹⁰ О југословенско-совјетским односима опширније: L. Deak, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР-у у годинама 1933–1937“, *Istorija XX veka*, knjiga IX, Beograd, 1968, str. 245–291; V. Vinaver, „Neuspeh tajnih jugoslovensko-sovjetskih pregovora 1934–1938. godine (Једна значајна етапа у немачком освајању Подунавља)“, *Zbornik za istoriju*, 3/1971, str. 28–84.

она није директно одрекла ревизионистичких тежњи, потписати и споразум с Мађарском, којим се она неће у потпуности одрећи захтева за ревизију Тријанонског мировног уговора. Након потписивања југословенско-италијанског пакта, мађарска влада је Југославији предложила склапање пакта о пријатељству, којим не би признала постојеће границе, већ би само гарантовала да неће напасти Југославију, што је ишло у прилог тези да је стварни циљ навођење Југославије да се дистанцира од својих савезника према којима би Мађарска и даље имала ревандикационе тежње. Југословенска дипломатија је најпре у начелу прихватила предлог, али се веома брзо повукла јер је Стојадиновићева влада сматрала да би још једним пактом оптеретила односе са западним савезницима, Малом антантом и Балканским пактом и приклонила се француском инсистирању и захтевима партнера из Мале антанте да се односи с Мађарском регулишу заједничким споразумом. На другој страни, Мађарска је инсистирала на питању заштите своје мањине у земљама Мале антанте, одбијајући да се јавно одрекне ревандикационих тежњи на којима се темељила њена политика према суседима од краја Првог светског рата. О томе се живо расправљало унутар Мале антанте током читаве 1937. године, што је у крајњој линији и довело до склапања Бледског споразума наредне године. Југословенско инсистирање на сопственом спољнополитичком путу, другачији спољнополитички приоритети Чехословачке и Румуније, као и повремена интервенција великих сила у односе између чланица Мале антанте довели су савез на ивицу опстанка. Сама основа Мале антанте је била пољубана и потресена, али се љуштурс организације с тешком муком и даље држала.¹¹

Посета југословенског премијера и министра иностраних послова Милана Стојадиновића Немачкој, почетком 1938, начин на који је примљен, као и англофранцуска упозорења пред посету и реакција на њу, ставили су Југославију у крајње специфичан међународни положај. Стојадиновића су у Берлину уверавали у мирољубиву немачку политику, суочавали са тврдњама да Немачка на Балкану има искључиво економске интересе и да нема територијалних претензија према Југославији. Немци су истицали да подржавају територијални

¹¹ О југословенско-мађарским односима опширније: А. И Пушкаш, *Внешняя политика Венгрии: Февраль 1937–сентябрь 1939 г.*, Москва, 2003; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd, 1976; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986; М. Стојадиновић, *Ни рай ни ѧакѧ*, Beograd, 2002.

интегритет Југославије, као и да су спремни да јој помогну у превазилажењу граничних тензија с Мађарском. Једини конкретан немачки захтев је био да се уважавају права немачке националне мањине у Југославији. Низ почаста које су указане премијеру, програм посете и наступ немачких званичника, били су усмерени ка уверавању Стојадиновића у моћ и непобедивост Немачке. Истовремено, западни дипломатски представници нису крили подозрење у стварне Стојадиновићеве намере, као ни сумње на шта се заправо обавезао Немцима. Његов растући оптимизам и нескривено самопоуздање појачавали су сумње западних дипломата.

Убрзо се геостратешки положај југословенске краљевине променио из корена. Избијањем Немачке, после присаједињења Аустрије, на југословенске границе, Југославија је добила новог суседа. Та околност је изазвала својеврсну зебњу код југословенског премијера. Ипак, гајио је наду да ће сада два тоталитарна суседа обострано обуздавати амбиције, чиме би се створио додатни маневарски простор за југословенску спољну политику. Насупрот таквим очекивањима, страх од могућег споразума Немачке и Италије у вези с Југославијом, и истовременог подударанја интереса, био је свеприсутан. И поред таквих страхова и сумњи, влада је у немачком присаједињењу Аустрије видела искључиво право немачког народа на самоопредељење.¹² Стојадиновићева влада није помишљала да одлучније реагује, нити је била у таквој могућности, па је свој став бранила политиком очувања националних интереса и веровањем у немачке гаранције дате приликом премијерове посете Немачкој.¹³ И сам Стојадиновић је слично мислио, сматрајући да након споразумног регулисања односа с Бугарском полако ствара услове за будуће уједињење двеју држава. Али на бугарској страни се другачије размишљало. Нове међународне околности су дале нов импулс старим аспирацијама према Македонији и деловима Грчке. Иако су бугарски званичници уверавали Стојадиновића да немају територијалних претензија према Југославији, већ само према Грчкој, било је сасвим јасно да ће Бугарска у измењеним међународним околностима посегнути за

¹² О односу Југославије према немачком присаједињењу Аустрије опширније: С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938*, Београд, 2010; М. Стојадиновић, *Ни рај ни ѓакћ*, Београд, 2002.

¹³ *Izjava predsednika kraljevske jugoslovenske vlade od 15. marta 1938. Šefovima parlamentarnih klubova o anšlusu i spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije*, F. Trgo (odgovorni urednik), *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, I, Београд, 1969, стр. 17–20.

променама граница. У том смислу, предлози о заједничком изласку на Егеј, на југословенској су страни одбијани и тумачени као својеврсна политичка замка.

Неповерење балканских савезника у намере својих партнера било је изузетно изражено. Италија је настојала да искористи такве околности подстичући суревњивости међу балканским савезницима да би јачала сопствене позиције на Медитерану. Она је подстицала одржање Мале антанте како би на тај начин парирала јачању немачког утицаја. Исто тако, Италија је, као и Немачка, настојала и да умирујуће делује на Мађарску и Југославију у правцу смиривања постојећих тензија. Француска је настојала да подсети југословенску владу на савезничке обавезе и минуле заједничке ратне напоре, док је Британија покушавала да, уз истовремено јачање своје позиције, ојача и постојећа балканска савезништва као својеврсно осигурање од немачког продора. Тако је уз британску подршку, августа 1938. године, Солунским споразумом између Балканске антанте и Бугарске дефинисана обострана обавеза уздржавања од примене силе у међусобним односима, али је и Бугарској дозвољено да прекрши одредбе мировног уговора и поново се наоружа. Убрзо је Мала антанта Бледским споразумом исто право вратила и Мађарској. Могућност поновног наоружавања Мађарске и Бугарске је унутар српског корпуса подстицала црне слутње и обнављала старе страхове.

Почетак Судетске кризе је Краљевину Југославију довео у незавидан положај. Иако је словом билатералног споразума била обавезна да војно интервенише искључиво у случају мађарског напада на Чехословачку, или пак мађарске војне помоћи агресору, југословенска влада се нашла под страховитим притиском домаће, превасходно српске, јавности која је очекивала енергичнију реакцију. Неспремност Чехословачке да се брани, као и помирљива политика западних савезника олакшали су позицију Стојадиновићеве владе. Упркос све оштријем заплету на међународној сцени и примицању непосредне опасности југословенским границама, Стојадиновић је у својој унутрашњој пропаганди непрестано истицао сопствене спољнополитичке успехе, говорећи о успостављеном миру на границама, отвореним новим и потврђеним старим пријатељствима.¹⁴ Суштински, радило се о крхкој љуштури коју је убрзана динамика

¹⁴ О пропаганди Милана Стојадиновића опширније: Б. Симић, *Пројаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007.

међународних односа, која је за само годину дана пет пута земљу довела на руб ратне опасности, претила да опасно угрози и сруши.¹⁵

Влада Драгише Цветковића, образована по паду Стојадиновићевог кабинета,¹⁶ убрзо по формирању суочила се с новим спољно-политичким проблемом. Италијанска анексија Албаније је додатно усложњавала југословенску међународну позицију. Заокруживши тиме свој деценијски ривалитет с југословенском државом на простору Албаније у своју корист, Италија је чврсто држала у својим рукама Отрантска врата, релативизијући тиме југословенски излазак на Јадран. Проширењем свог пограничног притиска са запада ка југу, она је заједно с Немачком на северозападу чврсто држала Југославију у стратегијском загрљају. Упркос отвореној nelaгоди, Југославија се, као и Грчка, уздржала од одлучније реакције. Југословенски и италијански министри спољних послова су констатовали да италијанска анексија Албаније неће утицати на погоршање међусобних односа, већ да ће их у пракси додатно ојачати. Истовремено, постојећи међудржавни уговори су проширени и на Краљевину Албанију као италијански протекторат.¹⁷

Немачке припреме за напад на Пољску поново су ставиле Југославију у жижу немачко-италијанских односа. Током разговора у Берхтесгардену, августа 1939, Хитлер је Мусолинију отворено предлагао да следи Немачку у њеној агресији према Пољској тако што ће напасти Југославију и поништити њен суверенитет одлучном

¹⁵ О југословенско-немачким односима опширније: Ј. Нортнер, *Jugoslavija u кризи 1934–1941*, Београд, 1965; В. Волков, *Германо – југославские отношения и развал Малой Антанты 1933–1938*, Москва, 1966; V. K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Београд, 1987; V. Vauhnik, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984. М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Београд, 2002; М. Димитријевски, *Политикајта на Трећој Рајх кон Македонија 1933–1945*, Скопје, 2001; Д. Глишовић, *Иво Андрић – Краљевина Југославија и Трећи рајх 1939–1941*, Београд, 2012; Д. Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи (1933–1941)*, Нови Сад, 2019.

¹⁶ О околностима пада владе Милана Стојадиновића и образовању владе Драгише Цветковића опширније: Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića*, Београд, 1985; М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000; М. Стојадиновић, *Ни рајх ни иакт*, Београд, 2002; Б. Симић, *Милан Ситојадиновић и Италија. Између гитломајије и пројатанде*, Београд, 2019.

¹⁷ О југословенским реакцијама на италијанску анексију Албаније опширније: G. Ciano, *Dnevnik*, Zagreb, 1948; Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе. Трећи рајх и Велика Албанија у Друјом свейском рајху*, Београд, 1980; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло. Идеје. Пракса*, Београд, 1995.

војном акцијом чији је циљ окупација Далмације и Хрватске, чиме би Краљевина Југославија нестала с политичке карте Европе као реалан међународни фактор. Италијанско опредељење да заузме неутралан спољнополитички курс, подстакнуто уверењем да Италија није спремна за рат у том моменту, а да ће то бити тек 1942, утицало је на одлуку њеног вођства да не предузме војну акцију против Југославије. Почетак Другог светског рата у Европи ставио је Југославију пред низ нових политичких и војних изазова.

Нагло компликовање међународних односа у Европи, оштра поларизација међу великим силама и заоштрене супротности међу блоковима и пактовима, југословенска дипломатија је дочекала опредељена за покушај да Краљевини Југославији омогући егзистенцију продубљујући постојећа политичка пријатељства и отварајући нове перспективе. Регулисање односа с традиционално непријатељски настројеним суседима – Бугарском и Италијом – отварало је нове наде. Приближавање Немачкој отворило је нове економске хоризонте, а потврђивање споразума с традиционалним савезницама – Француском и Великом Британијом – омогућило постојаност основних постулата сопствене спољне политике. Ипак, формално гледано, идилична слика међународног положаја Југославије, на којој се стара непријатељства претварају у савезе, а постојећи савези чувају и благонаклоно гледају на стварање нових, суштински су се у стварности сударали с оштром супротстављеношћу интереса великих сила. Привремена пактирања, повремена повлачења и оклевања великих сила нису обећавала трајност, па самим тим ни одрживост нових постулата југословенске спољне политике, који су током 1937. године достигли потпуну афирмацију, а 1939. претили да се уруше пред отвореном опасношћу од спољне агресије и дубоке унутрашње политичке кризе.